

Մ Ի Ո Ն

ՀԱՅ ԱՄՍԱԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՀՐԱՑԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԵՐՈՒՍԱԳԼԵՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ԺԱ. ՏԱՐԻ 1937

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ

ԵՐՈՒՍԱԳԼԵՄ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

«ԵՐԿՈՒՔՆ Ի ՄԻ»

(Ս. ՍԱՀԱԿԻ Ս. ՄԵՍՐՈՊԻ ՏՕՆԻՆ ԱՌԹԻԻ)

Ո՛ր՝ մէջ ուրիշ բառ պիտի կարենար, կը կարծենք, այնքան ճիշդ եւ պատշաճ կերպով պատկերացնել մեր երկու մեծ սուրբերուն վերաբերումը իւրարու և իրենց պաշտած իտէալին հանդէպ, որքան չափերտուած այս կարճ վեր-տառութիւնը ։

Իրե՛նց վրայ է կարծես աւելի ուր կը ճշմարտութի իրենցմէ վնց դար ետքը
և այլապէս հարազատ ուրիշ երկուքի մը համար ըսուած սա խօսքը. «Յէ՛կ եր-
կու անձեր, բայց իբրև բանական մէկ մարմին մը՝ մէկ դէմքով ու կերպարան-
քով ապրած, հոգւով միաշունչ և միակրօն, համապատիւ և զուգահաւան, չորս
աչքերով միևնոյն նպատակակէտի մը միշտ յառած էին անոնք»:

Իրենց մասին նոյն այդ մտածումը չէ՞ միթէ որ կ'արգարացնէ նաեւ հոն-
րային զգացումը: Միակ է միացեալ կոչումի մը մէջ, ուր սակայն չեն կոր-
սուած իրենց առանձնաւորեալ ինքնութեան գիմագիծերը, այդ երկու անուն-
ները, — Մահակ-Մեսրոպ — առանց նոյն իսկ սրբութեան մակդիրի՝ որ ինքնին
իլած է տարրացած է արդէն իրենց մէջ՝ ինչպէս լոյսը այգին մէջ, ու միու-
թեան գիծով մը միայն, իրրե սիրտի սիրտ է ձեռն ի ձեռն շաղկապումով մը,
ի՞նչ կենդանի է խօսուն պատկեր մըն է որ կ'ը կանգնեցնեն յանկարծ ամէնուս
զգացողութեանը առջեւ:

Ու պատրանք մը չէ այդ երևայթը ինչ որ կ'զգանք այժմ մեր զգացողութեանը մէջ իբրեւ տպաւորութիւն, ստույգ ներկայացումն է ապրուած իրականութեան մը, որ դարեր՝ տասնեկինգ դարեր՝ առաջ ոգևորեց հայ կեանքը:

Հրատապ այն եռանդին և ներուժն այն պորձառնություններն մեջ, որ իրենցը միայն եղաւ, իրենց երկուութիւնը օր մը Հայոյայտացաւ չ'անգայտացաւ բնաւ իրենց միութեանը մեջ. մին հայրապետը փառք միշտ, միսը՝ խոնարհ հոգեւորականը. առաջինը՝ ազնուատոհմ ցեղայնութեան բարձրագոյն ստորագիւններովը շքաւոր իշխանապետ մը Ելիզեցիի, երկրորդը, թէ՛ իսկ Մոմիկնեան արիւնէ, ինչպէս կը ձգտին հետեցնիլ իր սոսոնայան ծագումէն և Վարդան հայրանու. նէն, բայց յամենայն դէպս իր ծննդավայրը՝ Հացեկաց՝ գիւղ մըն էր, ինչպէս

որոշակի կ'որակեն զայն Կորիւն, Փարպեցի և Ասողիկ: Դարձեալ, Սահակ հովանաւորը եղաւ շարունակ և զործին ընդհանուր վարիչը, իսկ Մեսրոպ՝ զործապետը կարծես և վերին հրամանակատարը: Եւ սակայն ո՛չ ծագման, ո՛չ գիրքի և ոչ աստիճանի այս տարբերութիւնները որ և է ազդեցութիւն չ'ունեցան զործին նկատմամբ իրենց ունեցած նուիրումի կերպին և չափին վրայ. իրարու ճերկու հաւասարածները եղան անոնք այդ տեսակէտով. ու իրենց չկրցաւ հաւասարիլ որ և է ուրիշ մը այդ ուղղութեամբ:

Այդ «հաւասարութեան» վրայ մնացին անոնք միշտ իրենց աշակերտներուն դատումին առջև, ու չկայ տարակոյս թէ ամենէն աւելի այդ կէտն է որ զօրացուց և խորացուց անոնց յարգանքն ու սէրը իրենց մասին: Ոգի ի բռին աշխատանքի անոնց այդ անդուլ թափն էր որ իրենց աշակերտածները մղեց նմանելու իրենց, ու ազգին միւս մասը, արքունիք, աւազանի և մտաւորականութիւն, հիացիկ ուշադրութեամբ հետեւելու և համակրելու միշտ իրենց:

Երկու պատմիչները, Կորիւն և Փարպեցի, մին ժամանակակից և միւսը ժամանակամերձ, հակառակ որ առաջինը Մեսրոպի միայն վարքը զրել կ'առաջադրէ, իսկ միւսը Սահակի համար յատկապէս ունի նախընտրական զգացում, երբ զործին մասին անոնց սէրն ու փոյթը պիտի պատմեն, չեն կրնար զանազանել զանոնք իրարմէ, ու անոնց կը նային իբրեւ անզուգական զոյգի մը, որ զիրար կը լրացնեն, և որոնք, առանց իրարու, կարծես պիտի մնային անհասկընալի և զուցէ ապարդիւն:

Միևնոյն ողին, թերևս քիչ մը աւելի հետադարձան՝ բայց չատ անկեղծ գոյներով, կ'երևի Խորենացւոյ մօտ, երկուքին մահուան և յուղարկաւորութեան նուիրած իր վերջին զուխին մէջ՝ մասնաւորապէս: Ու եթէ մեր պատմահօր այս երկը զործ է արդարեւ, ըստ քննական նոր լոյսերու, եօթներորդէն ալ վերի ժամանակներուն, այդ ինքնին ապացոյց մըն է թէ մեր երկու անմահներուն նկատմամբ, ըսել կ'ուզենք անոնց համապատիւ արժանիքին մասին, համոզումը ալ հանրային կարծիք դարձած և մնացած էր դարեր ետքը տակաւին բովանդակ ազգին մէջ, զանոնք ընդ միշտ նկատելով իրենց կոչումին բարձրութեան վրայ ապրած եւ զործած եկեղեցականութեան և ազգային զործիչի տիպաբաներ:

«Երկուքն ի մի». առանց կորսնցնելու իրենց ինքնութիւնը, գիտնալ ներդաշնակել իրենց անձնաւորութիւնները իրարու հետ, այսինքն՝ զոհողութիւնը զործադրել իր բարձրագոյն աստիճանին և աշնուադոյն ձևին մէջ՝ պէտք է իրենց համար հրամայական պարտականութիւն նկատեն ամէն անոնք որ, իբրեւ զործիչ, կը նուիրուին զաղափարականի մը:

Բոլորովին մոռնալ կամ ուրանալ ինքզինքը՝ ոչ միայն անհնար է, այլ նաև զուցէ մնասակար: Ամէն անձ, իբրեւ անհատական ինքնութիւն, ունի անհրաժեշտարար ինչպէս իր ուրոյն նկարագիրը, նոյնպէս և սեփական կարողութիւնները: Մեծ և կարեւոր զործ մը կատարելու, փրկարար զաղափարներ և ծրագիրներ իրագործել կարենալու համար, պէտք է իրար բերուին շատերուն սեփական կարողութիւնները՝ անկեղծ և բարի համագործակցութեան մը մէջ:

Պէտք չէ կորսնցնել ինքնութիւնը. վասնզի ամէն ինքնութիւն աւելի ճիգ մըն է միշտ և լոյս մը միանգամայն. բայց պէտք է կարենալ խմբել զանոնք

իրարու մօտ, դասաւորել զանոնք այնպիսի ուղղութեամբ մը, որ կարենան նայիլ նոյն նպատակակէտի մը, դէպի ան շարժելու համար ի հարկին:

Բայց նուիրումի այդ գերազանց սկզբունքը զործարդել կարենալու համար պէտք է այն միշտ իտէպի մը պաշտամունքին, որ այնքան սուրբ է՝ որքան սուրբ է ինքնին այդ իտէպը: Սահակ և Մեսրոպ այդպիսի իտէպի մը, յաւէր-ժօրէն սուրբ, ազգը քրիստոնէութեան լոյսովը փրկելու իտէպին նուիրուած լինելուն համար է որ կրցան միանալ իրարու հետ և միացնել իրենց՝ ազգին լըրութիւնը և յաշողեցան իրենց կէտադրած նպատակին մէջ:

Ամէն անգամ որ կը տօնենք զիրենք, պէտք է կարենանք կարդալ իրենց պատկերին ներքեւ այդ վերտառութիւնը. «Երկուքն ի մի»- իբրև մեր խղճմատանքէն իրենց ուղղուած վկայութիւն մը: Բայց ամէն անգամ ևս այդ խօսքէն պէտք է մեր սիրտերուն մէջ ծնի ուրիշ խօսք մը. «Ամէնքդ մէկ», իբրև պատգամ մը՝ իրենցմէ մեզի ուղղուած:

* * *

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՎԵՐԵԼՔԻՆ ԳԱՂՏՆԻՔԸ

(ՏՈՆ ՆԱՄԲԱՐԱՅԱՆ)

(ԳՈՐԾԵ Ա. 1-4)

Անժխտելի իրականութեան մը առջեւ է անշուշտ որ կը գնէ զմեզ հոս նշանակուած կտորին ընթերցումը: Վաւերագիրներն ու հաւատքը, հաւասարապէս, պիտի չթողաւորէին բնաւ հակառակին մտածումը: Բայց մեզի համար հոգեկան տեսակէտով աւելի շահաւոր պիտի ըլլար կենալ անոր մէջ ցուցուած տեսարանին առջեւ, ո՛չ այնքան զմալիւիւ համար պատկերին արուեստագիտական շնորհներուն, որքան խորհելու համար այն գաղափարին վրայ, զոր կը ներկայացնէ ան:

Ճշմարտութեան համար սրբութեամբ և քաջութեամբ կրուած տառապանքը ի վերջոյ յաղթանակի և բարձրացման կ'առաջնորդէ զայն կրող մարդը:

Համարձման հրաշքին խորհուրդը ա՛յս է խկապէս, և ա՛յդ միայն պէտք է ըլլայ. ստուգութիւն մըն է աս, որուն իրական հանդիսարաններն են Աւետարանը, քրիստոնէական կեանքը, և այն սարը ինքնին, ուր տեղի ունեցաւ հրաշալի գէպքը:

Աւետարանը. — Անոր մէջ կը տեսնենք արգարեւ վիշտին մարդը, որ ծնած՝ չքաւոր կեանքի մը մէջ, իր մահութիւնը և պատանութիւնը անցուցած՝ աղքատիկ ընտանիքի մը ճակատագրական բուրբ դժուարութիւններուն ներքեւ, բովանդակ երիտասարդութիւնը, մինչև հասուն այն տարիքը, ուր մարդ վերջապէս կանգ կ'առնէ մտածուած ասպարէզի մը առջեւ՝ անձանթ լլկանքներու մատնուած, եւ սկսեալ այն պահէն՝ ուր նուիրուած զործիչը եւ կոչուածին գիտակցութիւնը յայտնուեցաւ իր մէջ՝ մինչև իր մահախնին ոտքը, դառնօրէն արհամարհուած, այպանուած, մերժուած և մոռցուած բուրբ մարդերէն, թէ՛ սնունցմէ որ իր հրախտաւորեալներն էին և թէ՛ անոնցմէ որոնք իր թշնամիները միայն միշտ, եւ որ սակայն այդ ամէնուն կը տուէին կայ և կը հանգուրժէ անտրտունջ համակերպութեան անօրինակ համարժեքեամբ, միշտ ակնկալոյց իր յոյսին, որ օր մը չը չիլտու իր մէջ, եւ այս պատճառաւ ժառանգեց յաւիտեաններուն օրհնութիւնը՝ իր գործին տիեզերական յաղթանակովը:

Քրիստոնէական կեանքը. — Մարդկային ազգի պատմութեան մէջ ո՞ր կարելի է ցուցնել արդարութեան, սիրոյ և սուրբ մտատիպարներու համար սպառած ա՛յնքան կորով, կատարուած ա՛յնքան նուիրում և

նահատակութիւն, որքան քսան դարերու հոյովումովք միշտ աւելի ընդարձակուած այն ոլորտին մէջ, որ քրիստոնէական կեանքը եղաւ. և եւր մաքուր և հզօր զոհողութիւններով կատարուած արցունքի քրքրտանց և արեան հեղումները այնքան աւելի պողաբերեցան օրհնուած արգիւնքներով որքան հիկզեցեցոյ հովանիին տակ և առհասարակ անձիր այն դաշտին մէջ, որ եղաւ Աւետարանով երկրի վրայ հաստատուած հրկինք թագաւորութիւնը: Ի՞նչ կը նշանակէ այս բառը, ի՞նչ ոչ կիրքէն, մեղքէն ու մարմինի չէկ տիղմէն հողիին դէմ մղուած մաքառումներուն վերջնական պարտութիւնը, այսինքն յաղթանակը սրբութեան և հաւատքին, այսինքն բարձրացումը մարդուն՝ զանկալ և տոմանելի բայց իրական վերելքով մը դէպի աստուածային բարձրութիւններ:

Վայրը. — Զարմանալի է իրապէս գեղեցիկ այն խորհրդաւորութիւնը, որով Համբարձման քրիստոնէական գաղափարը կը պատկերազարդուի նոյնինքն Համարձման լերան վրայ: Այդ բարձունքին ստորոտն է Գեթսեմանիի ձորը, հառաչանքի հովիտը, ուր վիշտի Մարգը, Աստուծոյ Որդին, աղիկովոգ տագնապներու ամենէն արհաւիրելից ճգնաժամները ապրեցաւ ստէպ, բայց մանաւանդ իր երկբարդ կեանքի վերջին գիշերը, երբ դառնութեան համբարը լորձնոտ և գարշ շրթունքներով մահուան խաբանը գրաւ իր սուրբ ճակտին վրայ: Իսկ զազախը՝ երկնադրացի վերելքը այն օտարաբերը, ուր անոր զուլիք ընդունեց ամենէն ամբիժ յաղթանակին յաւերժաւոյս պսակը:

Սուրբ է վիշտը, երբ համազումով՝ գլխակցութեամբ եւ քաջութեամբ կը կրէ մարդ զայն՝ դէպի ինսպական եւ աշխիւ նպատակներ տանող իր վաղքին մէջ. ան կը գաստարազէ հովին, կը լայնցնէ փորձառութեան ծիրը, կը պողպատէ կամքը և գլխազնութեան պատմաւորը կը հազցնէ ամենէն ողորմելի թուող մահկանացուին: Սո՛ւտ՝ անկայուն է վայելքի ճամբով ստացուած յաջողութիւնը, անոր զգլխանքին շուտով՝ կը յաջորդէ՝ անոր մէջ՝ սրտաթափ և քանդիլ պատանքը: Գեթսեմանին է որ վեր կը բռնէ Զիթեհեց սարը. ասկէց հոն՝ փառքին տանող վիշտի ճամբան

է. ճշմարիտ վերելքին արեւանիշ գիծը: Ի՞նչ ոք կրնայ, առանց խղճարարելու, Աւետարանէն հանել Համարձման էջը:

Թ. Ե. Գ.

«ՈՐԴԻԲ ԱՍՏՈՒԾՈՅ»

(Ջ. ԿԻՐ. ՅԵՏ ՋԱՏԿԻ)

(Ա. ՅՈՎԱԴ. Գ. 2-6)

Քրիստոնէին՝ Քրիստոսի կամ Աստուծոյ հետ յարաբերութիւնը կը լուսարանուի աստուածայինին և աշխարհայինին հակադրութեան գաղափարով:

Աստուած և աշխարհ. այս երկուքը էապէս աշխարհային ընդդիմակ են իրարու որ մէկին պատկանողը միւսին ևս չի կրնար պատկանիլ: Քրիստոնէան Քրիստոսի՝ միայն կը վերաբերի. այս պատճառաւ աշխարհը որ չկրցաւ ըմբռնել զՔրիստոս, նոյնին իսկ՝ չի կրնար ճանչնալ քրիստոնէան. անիկա իրեն համար անհատկանալի էակ մըն է: Աշխարհ մեղքին ոլորտն է. իսկ ճշմարիտ քրիստոնէան նա՞՞ է որ ոչ մէկ առնչութիւն կրնար ունենալ մեղքին հետ. այսինքն կը խորշի, կը խրտչի անկէ: Անիկա կը խորշի՝ կը խրտչի մեղքէն, որովհետեւ էապէս՝ այսինքն հոգեպէս միացած և տարբացած է Քրիստոսի հետ, որ իսպառ գեւըժ է մեղքէ. «ի նմա մեղք ոչ ենա»: Այս է անա քրիստոնէին Քրիստոսի հետ յարաբերութեան՝ աստուածայինին եւ աշխարհայինին հակադրութեամբ լուսարանութիւնը:

Այս կէտը ճշտելէ վերջ, պէտք է գիտնալ տակաւին այդ յարաբերութիւնը իրականացնող պայմանները, որոնք երկու են, առաքելային տեսութեամբ:

Ատոնցմէ առաջինն է «առնել արդատութիւն». Հին կտակարանական արտապայտութիւն մը, որ, այժմեան իմացումով, պարզապէս կը նշանակէ տուաքինի կեանք ապրել: Հին Ուշտի կոթնական միտքին յատուկ այդ բացատրութիւնը, իր տոնին կը նշանակէր Աստուծմէ օրէնքի մատնանշումով հրամայուած բարոյական բարին: Ու այդ գաղափարին գէթ ձևական վերջամասնութեամբն է որ, առաքելային լեզուին

մէջ, մեկը կ'որակուի «անօրինութիւն», այսինքն օրէնքի դէմ ըմբոստացում, թէեւ «քրիստոնէական ըմբռնումին մէջ խնդիրը այլ էս ոչ թէ կեանքի կամակարան կամ պատահական կանոնի մը կամ օրէնքի մասին է, այլ Աստուծոյ կամքին սուրբ եւ յաւիտեանական օրէնքին»:

Բայց առիկա լուսեղէն գիծ մըն է արդէն, որ զմեզ կը տանի երկրորդ պայմանին ըմբռնումին, այն մտածումին՝ որ բուրրովին աւետարանական կրօնի խորհրդագրածութեան (mysticisme) երկնում մըն է: Քրիստոնէին Քրիստոսի նետ յարաբերութիւնը՝ էապէս՝ գործն է հոգեւոր սեւընդագործումի մը, աստուածային որդիութեան մը եղելութեանը, զաղափար՝ որ աւելի իրապաշտ գոյնով մը կը շնչուի յաշորդ համարեմէն մէկին մէջ, երբ կ'ընուի. «Ով որ Աստուծոյ կը ծնի» մեզք չի գործեր, որովհետեւ անոր սեմըն իր մէջ կը մնայ. չի կրնար մեղանշել, որովհետեւ Աստուծոյ ծնած է» (Գ. Յ): Քրիստոնեան իր կազմին մէջ իսկ ունի այլ էս պատճառ, որուն հետեւանքով — եթէ սակայն ինքը կարենայ մշակել զայն — անվրէպ պիտի նմանի Աստուծոյ, ինչպէս ծնածը՝ զինքը ծնողին:

Ըստ Հին Կտակարանի, մարդ կը նմանի Աստուծոյ, վասնզի այդպէս է սուղծուած. ըստ Նորին, մարդ պիտի նմանի Աստուծոյ («նման նա լինելոց եմք»)՝ իր ծնունդին օրէնքովը նոյն իսկ, եթէ սակայն ինքը, ի ծնէ իրեն եղած շնորհներուն շահաւորումովը, կարենայ արդիւնագործել այդ օրէնքը: Ու սակեա՛ ոչ միայն երկրաւոր այս կեանքին համար, այլ նաեւ ու մանաւանդ երկնաւորին, ուր՝ հոս ձեռք բերուած ճշմարիտ որդիութեան մը լոյսով՝ աւելի հեշտ պիտի ըլլայ ճանչնալ զԱստուծոյ, իր հայրական կատարելաւ խնդութեանը մէջ:

Կը ծնինք Աստուծոյ որդի՝ կամքովն Աստուծոյ, բայց կը լինինք Աստուծոյ որդի՝ մի՛ր իսկ կամքովը. քնապէս զաւակ ծնած մը այն ատեն միայն բարոյապէս էս կը հանդիսանայ զաւակ, երբ կ'արժեարէ իր ծնողին հայրութիւնը հանգէպ իրեն, և իր որդիութիւնը հանգէպ իր ծնողին: Ու Աստուծոյ իրեն որդի ծնած է զմեզ, ո՛չ թէ մեր կողմէ ցուցուած յառաջագոյն արժանիքի մը ի տրկուր, ինչ որ չէր կրնար

ըլլալ արդէն, այլ իր անհատանելի սիրովը իսկ: Այդ սէրը ընդատնջած կ'ըլլանք, զայն զնահատած կ'ըլլանք արդեամբք, երբ անոր մեզի համար կամ մեր մէջ ունենայիք աղաւթեան մասին վստահութիւն, առաքեալին բառով՝ «յոյս» ունենանք մեր մէջ. յոյս՝ անոր նկատմամբ, վստահութիւն՝ թէ նմանելով իրեն պիտի լինվին ճանչնանք զինքը թէ՛ հոս, այս կեանքին մէջ և թէ՛ հոն, հանգերձեալին մէջ:

Մեր կողմէ յայտնաբերուած այդ յոյսը, Անոր կողմէ հանգէպ մեր յայտնուած սիրոյ հետ միաւորուած, պիտի ծնի մեր մէջ հաւատքը. ու այդ հաւատքը, առաջին իսկ բողբէն կեանքի փոխուած մեր մէջ, պիտի սրբէ զմեզ մեղքէ. որովհետեւ իր մէջ հատատուած՝ ամբաղնդուած կեանք մը անմերձեալի կը դառնայ մեղքէն:

Աստուծոյ սահմանուած բայց իրենց կողմէ իրազորուած օրէնքի մը միջոցաւ է որ մարդիկ կը լինին «Որդիք Աստուծոյ»:

Թ. Ե. Գ.

ՀԱՒԱՏԲԸ՝ ԱՂԲԻՐ ՀԱՍՐԱՎԱԿԻՅԵԱՆ ԱՌ ԱՍՏՈՒԱԾ, ԵՒ ԱՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ՁԱՐԻՆ ՅԱՂԹԵՆՈՒ

(Է. ԿԻՐ. ՅԵՏ ՋԱՏԻԿ)

(Ա. ՅՈՒՂ. Ե. 13-21)

Մարգար Աստուծոյ հանգէպ համարձակ ընող բանը՝ որ է ուրիշ բանէ աւելի՝ յաւիտեանական կեանքին տիրացած ըլլալու իր գիտակցութիւնն է. որովհետեւ Աստուծոյ հետ իր որդւոյն միջոցաւ այսպէս սերտ միութեան մէջ լինելու այդ ներքին հաւատարմքը իրաւամբ այնպէս խորհրդի կուտայ իրեն թէ իր տեղեւորները չեն կրնար հակառակ ըլլալ անոր կամքին, և, իբր հետեանք այդ ընդհանուր սկզբունքին՝ թէ Աստուծոյ կ'ընդունի իր հաճութեանը անհամաձայն չեղող հայցածները. հաւատացեալը առաջուց, այսինքն դեռ այդ ուղղութեամբ բռն մը յայտնի չեղած, կը լեցուի այդ մասին վստահութեամբ:

Այդ վստահութիւնն է որ քրիստոնեան կը մղէ աղօթելու բարոյապէս տկարացած

իր եղբայրներուն համար. իրարու համար ազոթեւը քրիստոնէական կեանքով մշակուած եղբայրական սիրոյ ամենէն անուշ արդիւնքներէն մին է: Անոր համար է որ երբ հաւատացեալը տեսնէ իր եղբայրը՝ որ մեղքի կամ դէպի մեղք տանող ճամբուն մէջ է, կ'ազօթէ. կ'ազօթէ որ գէթ գայթուտ անկումի չլանգի: Վասնզի մեղքեր կան որոնք «մահու չափ» կամ մահաոխի են, այսինքն որոնք վախճանը հողիին իսպառ կորուստն է. բան մը որ կը պատահի երբ մարդուն մէջ հոգին աստուածայինին զգայարանը, որ խիղճն է. կամ, երբ, առաջին Աւետարանին մէջ գործածուած բացատրութեամբ (ԺԲ. 31-32) «կը հայոյն հոգւոյն դէմ»: Այսպիսի ազիտաւոր վերջաւորութեան մը նախ ազգած ստեղծմէն է որ կը յորդորէ հաւատացեալը, ազօթել իր գայթակ մայսինքն դեռ ոչ մահացու մեղքի մէջ եղող իր եղբորը համար, որպէսզի դէպի մահացու մեղքը չտարուի այդ կերպով: Այնպէս որ իր ազօթքը՝ իսկապէս՝ ո՛չ այնքան ոչ-մահացու մեղքին դէմ եւ որքան կ'ըլլայ, որքան մահացու մեղքին. զի ինչպէս ամէն գայթում՝ եթէ չարգելուի՝ ի վերջոյ անկումի կը տանի, նոյնպէս ամէն ոչ մահացու մեղք, եթէ չխափանուի զգուշարար միջոցներով, հուսկ ուրեմն կը դառնայ մահացու:

Կը ներուի ոչ մահացու մեղքը միայն. այսինքն չմեռած հոգին միայն կրնայ ապրիլ: Մահացու մեղքէն տարուած, այսինքն մեռած հոգին չի կենդանանար. բայց առար համար պէտք չէ յուսահատիլ: Վասնզի թէ ամէն մեղք կրնայ մահացու դառնալ, բայց ամէն մեղք ունի ոչ մահացու աստիճան մը. հոգեկան կեանքի վարկեան մը, ուր կրնայ դեռ առողջանալ. հոտ է ահաւաստի ազօթքին փրկարար ներգործութիւնը. որ չո՛ւղբի մեղաւորին մահը, այլ անոր դառնալը չար ճաշապարհէն, կը լսէ այդ մտքը իրեն նշած ազօթքը:

Մեղքին դէմ իր պայքարումին մէջ, քրիստոնեան իրը գէնք ունի երեք ներքին հաւատքներ, գիտակցական վկայութիւններ, որոնք իրապէս սրտապնդիչ են իրեն համար, եթէ սակայն չկորսնցնէ անոնց զգացումը:

Առաջինն է այն՝ թէ ինքը Աստուծոյ

ծնած է. այսինքն անմեղանչականութեան սկիզբ մը կայ իր մէջ. եթէ այդ գոյացական ոյժը պահէ իր մէջ միշտ հզօր՝ չարք չի կրնար մօտենալ իրեն. մեղքը, քրիստոնէին մէջ, հետեւաբար, խանդարուած բարոյականութեան գործ է, այսինքն բացառիկ վիճակ մը:

Նրկորդըրը այն է թէ քանի որ ինքը Աստուծոյն է և չափով մը գէթ էակից առնոր, (թէ և կ'ապրի աշխարհի մէջ, որ բովանդակապէս «ի չարի կայ», այսինքն չարութեան ոգին գործօն ազդեցութեան տակ է) պէտք է սպառապիտուած զգայ ինքզինքը չարին վրայ բարին վերջնական յաղթանակին ապահովութեամբը, եւ այսպէս շարունակ արիանայ ամէն ժամ իր առջև բացուած ռազմադաշտին ի տես:

Երրորդն է սա՛. եթէ մեղքը կերպով մը հետեանքն է աստուածածանօթութեան պակասին, անոր դէմ ինքզինքը պէտք է զօրաւոր զգայ քրիստոնեան. վասնզի իր հաւատքը նոյն իսկ կը սովորեցնէ իրեն թէ Աստուծոյ որդին՝ Յիսուս Քրիստոսի անձին մէջ, եկաւ մեղի օգնելու համար որ ճանշանաք ճշմարիտ Աստուածը: Ու հաղիւ լուսաւորուած մարդեղութեան յայտնութեամբը, ինք կը հասկնայ արդէն թէ նոյնինքն Յիսուս Քրիստոսն է ճշմարիտ Աստուածը և յաւիտենական կեանքը, որուն մէջ կ'ապրին իրեն հաւատացողները:

Ո՛րքան աւելի պահէ քրիստոնեան Քրիստոսի հետ իր կենդանի հաղորդակցութիւնը կամքով և գործով, այնքան աւելի համարձակ պիտի զգայ ինքզինքը Աստուծոյ առջև, եւ ապահով՝ չարի վրայ իր յաղթութեանը մասին. և, այսպէս, զերծ պիտի մնայ անկումի առաջնորդող սրտի և մտքի այն մուրաքներէն, որոնք ամենէն բարձր կերպն են ձեւապաշտութեան:

Թ. Ե. Գ.

ՊԱՂԵՍՏԻՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՅՈՐԴԱՆԱՆԻ ԱԿԵՐԸ

Տիրերիայէն մեկնելով կարելի է մէկ օրուան մէջ ինքնաշարժով այցելել Յորդանանի երեք գլխաւոր ակերը — Հասպէյա, Թեյլ էլ-Դասի և Պանէաս:

Ճամբուն ձախ կողմը կը գտնուի Սաֆէա գիւղաքաղաքը սե ալ կողմը՝ Մերոմի Լիճը ու Պաղեստինի սահմանազլխուս վրայ՝ Մէթուլա, Արաբներու Մէթէլէ կոչած հին գիւղը, որ սուր ծայրով մը Սիրիոյ հողէն ներս մտած է: Այստեղ հարկ եղած է շեղեցնել սահմանագիծը՝ հիմնելու համար «Հրէական Ազգային Տան» սոյն գաղութը:

Անհարթ ճամբու մը վրայէն հարկ է առաջանալ բլուրներու այն խումբէն, որ կը գտնուի Մէրճ Այուժի կամ ՁԱԿերու Դաշտին՝ արեւելակողմը, ու ելլել մինչեւ գաղաթը, որ կ'իշխէ ձեռքից քրիստոնեայ գիւղին վրայ: Զախակողմը կայ Լեռնդիսի կիրճը, որուն վրայ շինուած է Բալաթ էլ-Շէքիֆ կամ Պոֆորթի դղեակը: Սարակի-նասներու այս ամրոցին մէջ, որ հռոմէական շրջանէն հետքեր կը կրէ տակաւին, իսպաղիրները ժի. գարու վերջերը ամբողջ տարի մը (1190) դիմադրեցին Սալաւտինի բանակի յարձակումներուն:

Ճէտէյաէի հիւսիս-արեւմուտքը, գրեթէ 15 քմ. հեռավորութեան վրայ, կը գտնուի Հասպէյա գիւղը, որ Տիրեղիներու կարեւոր մէկ կեդրոնն է, ուր 1860ին բազմաթիւ քրիստոնեաներ ջարդուեցան և որ 1926ին բուռն դիմադրութիւն մը ըրաւ Ֆրանսական ուժերուն: Ասոր մօտ, քիչ մը վերեւ, Մեծ Հերմոնի ստորոտը, կը գտնուի Յորդանանի ամենէն հիւսիսային ակը:

Մեծ Հերմոնը, որ 2759 մէդր բարձրութիւն ունի, կարելի է անուանել Յորդանանի ծնողը: Անիկա իր ձիւնասպիտակ գագաթին համար կոչուած է Մերոնի Լեռ (Ճէպէլ էլ-Շէյա) կամ Ձիւնեռու Լեռ (Ճէպէլ էլ-Թէլճ): Ան է որ ծնունդ կու տայ Յորդանանի երեք գլխաւոր ակերուն:

Ա. ՀԱՍՊԵՍԱՑԻ ԱԿԸ

Ամենէն բարձրագիւր, ամենէն հեռակայ ու ամենէն փոքր ակն է ասիկա, որ կը բիւի 563 մէդր բարձրութենէ մը, բազայից կամ երկաթաքարէ ժայռի մը ստորոտէն, ու քիչ անցին սկրուս ջրվէժ մը կը ձեւացնէ: Այստեղ ջուրին ընթացքը կը կոչուի ոչ թէ Յորդանան, այլ Նահր էլ-Հասպաւնի: Կը թուի թէ հիւսիսուն ծանօթ չէր Յորդանանի այս ակը: Նահր էլ-Հասպանի ստատկութեամբ կը հոսի Ուասի եր-Թէյն կոչուած սեղմ ու խոր կիրճէն, և Անտի-Լիբանանէն ու Հերմոնէն եկող բազմաթիւ վտակներ իր մէջ ընդունելէն ետք՝ Մերոմի Լիճին հիւսիսակողման ճախճախուտքին կը խառնուի: Անիկա ամբան վերջերը անկաբերով վտակ մը կը դառնայ:

Բ. ԹԵՂԷՂ-ԳԱՏԻ (ԼԱՅԻՍ, ԴԱՆ) ԱԿԸ

Թեյլ էլ-Գասի ողորկ անկիւններով քառակուսի սար մըն է՝ Մեծ Հերմոնի հարաւարեւմտեան կէտէն չլքու կամ հինգ քմ. հեռու դաշտի մը մէջ: Հիւսիսային կողմէն ան կը տիրէ գրեթէ 12 մէդր հեռավորութեան մը վրայ, իսկ հարաւային կողմէն 20 մէդրէն աւելի բարձրութիւն ունի: Իր գագաթին վրայ կայ մեծկալ աւազան մը, որ հրաբուխի խառնարանի կը նմանի, ուր կ'աճին կաղնի, վայրի թզենի, բեւեհնի, սօսի եայլն ու անթափանցելի թաւուտք մը կը ձեւացնեն: Այնտեղ աւազանի մէկ ճեղքուածքէն ժայթքելով ակը՝ կը շեղի դէպի դաշտադեղին: Բայց մեծ ակը, որ մէկն է աշխարհի ամենէն առատաբուխ ակերէն, կը բիւի բլուրի արեւմտեան կողմէն, 145 մէդր բարձրութենէ մը, և յորդանոս ու փրփրադէզ հոսանքով մը կը յառաջանայ 10 մէդր լայնքով և 60 սնդմ. խորութեամբ: Քիչ անցին երկու վտակներ իրեն կը միանան ու կը կազմեն Նահր էլ-Լեղ-դանը, զոր Յովսէպոս Փոբ Յորդանան կ'անուանէ: Լեղդան բառի երկրորդ վանկին մէջ դժուար չէ գտնել անունը Դան քաղաքին:

Թէլլ էլ-Գատի կամ Դատաւորի Բլուր կոչուած լաւագոյնս կը յիշեցնէ Դանի ցեղին նուաճած երկիրը, վասնզի Դան կը նշանակէ դասաւոր:

Երկիրը նախապէս կը կոչուէր Լեռնի կամ Լեռնի (Յետո ԺԺ. 47)։ Ետքէն անիկա կը կոչուեցաւ Լալիս, երբայեցիքէն Լալիս, ինչպէս կ'առանգէ Դատաւորաց Գիրքը, որ հետեւեալ կերպով պատմուած է այն յաղթանակը զոր տարին Դանի ցեղէն 600 պատերազմիկներ։

«Այն օրերը Խորայէլի մէջ թագաւոր չկար ու այն օրերը Դանի ցեղը իրեն ժառանգութիւն մը կը փնտռէր բնակելու համար, վասնզի մինչև այն ատեն Խորայէլի ցեղերուն մէջ անոր բաւական ժառանգութիւն ինկած չէր։ Ու Դանի որդիքը իրենց ազգատոհմերէն ու իրենց սահմաններէն՝ Սարայէն ու Եսթաւուղէն հինգ զօրաւոր մարդիկ զրկեցին որ երկիրը լրտեսեն ու քննեն, ու անոնց ըսին. Գացէք երկիրը քննեցէ՛ք. . . :

«Այն ատեն այն հինգ մարդիկը Լալիս մտան ու հոն բնակող ժողովուրդը տեսան՝ որ Սիզոնացւոց պէս անհոգութեամբ հանգիստ ու ապահով կը բնակէին, ու այդ երկրին մէջ փնտա առողջ մը չկար որ իշխէր անոնց վրայ, ու Սիզոնացիներէն հեռու ըլլալով՝ բնաւ մարդու մը հետ զօրծ չուներին։ Ու այդ հինգ մարդիկը Սարաա ու Եսթաւուղ զարձան, ու իրենց եղբայրները անոնց ըսին. Դուք ի՞նչ ըրիք։ Ու անոնք ըսին. Ելէ՛ք ու անոնց վրայ երթանք. վասնզի մենք երկիրը տեսանք է ահա՛ շատ աղէկ է. . . . երթալու ու երկիրը ժառանգելու համար անհոգութիւն մի՛ ընէք։ Երբ հոն մտնէք՝ անհոգ ժողովուրդ մը ու ընդարձակ երկիր մը պիտի գտնէք, զոր Աստուծո՛ւ ձեռքը տուիք է. ու այնպիսի տեղ մըն է այն՝ ուր երկրի վրայ եղած բանեւորն մէկը պակաս չէ։ Ու Դանի ազգատոհմէն վեց հարիւր սպառազէն մարդիկ մեկնեցան Սարայէն ու Եսթաւուղէն(*), ու ելան Յուդայի Կարիթթարիմը բանակեցան. այդ պատճառաւ այդ տեղը մինչեւ այսօր Մահանէդան (= Դանի բանակետը) կը կոչուի. ահա անիկա Կարիթթարիմի ետեւն է, ու անկէ եփեմի Լեռը անցան. . . :

«Ու Լալիսի մէջ հանդիստ ու անհոգ ապրող ժողովուրդի մը վրայ գացին ու

զանոնք սուրէ անցընելով՝ քաղաքը կրատեցին, վասնզի անոնք Սիզոնէն հեռու ըլլալուն համար զիրենք ազատող մը չկար. . . . Ու քաղաքը չինեցին ու անոր մէջ բնակեցան ու իրենց հօրմէն՝ Խորայէլէն ծնած Դանի անունով կաշեցին զայն։ Բայց քաղաքին անունը առաջուց Լալիս էր (Դատ. ԺԸ.)։

Այնուհետեւ Դան, Բերսաբէի հետ, Սուրբ Երկրի ամբողջ տարածութիւնը ցոյց տալու ծառայեց. սովորութիւն էր ըսել. «Ի Դանայ մինչև ցերսաբէ» կամ «Ի Բերսաբէ մինչև ցիւան»։

Մահմանագրուի քաղաք մը ըլլալուն համար էր որ Դան Յերոբոամէն ընդունեցաւ մին այն ոսկի հորթերէն, որոնք հիւսիս տասը ցեղերէ բաղկացած հերձեալ թագաւորութիւնը պիտի հեռացնէին Երուսաղէմէն ու Տաճարէն։

Սիւրիոյ Բենեագրուի քաղաքը զօրաւորները 940ին (Ն. Ք.) գրաւեցին Դանը ու Նեփթալիմի երկրին միւս քաղաքները։ Յերոնիմոս թարգմանելով Մեսերիոսի Օնոմասիկոնի(*) մէջ Դանի մասին գրուած էջը՝ անոր վրայ կ'աւելցնէ Յորդանան բառի սա ստուգաբանութիւնը։

«Դան փոքրիկ տեղ մըն է որ կը զըտնուի չորս մղան հեռու Պանէասէն, Տիրսոսի ճամբուն վրայ։ Անիկա Յուդայի երկրի ամենէն հիւսիսային կէտն է։ Յորդանան, որ անկէ հարս կ'իւլէ, անոր տուած է իր անունը. Յոր, արդարեւ, երբայեցիքէն կը նշանակէ գետ կամ վտակ»։

Յերոնիմոս ըսել կ'ուզէ թէ Յորդանան կը նշանակէ Դանի Գիւթը։ Այս ստուգաբանութիւնը շատեր, մինչև Միլլին Դար, ընդունեցան հետազային։ Այսօր, սակայն, կը խորհին թէ Յորդան մէկ ածանցն է Յորդանը (= Իջնել) բալին, որ կը նշանակէ սղորնաց, ինչ որ ճշգրիտ կը յատկանշէ Յորդանան Գիւթը, քանի որ ան ծովի մակերեսէն 563 մէրը բարձունքէ մը (Հասպէյայի ակէն) մինչև 393 մէրը ցած (Մեհաբի Մով) կ'իջնէ և մօտաւորապէս 350 քմ. հրկայնութիւն ունի, հաշուի առնելով նաեւ իր պտոյտները։

(*) Արդուֆի կայարանին մօտ, Եսթաւ-Երուսաղէմ գիծին վրայ։

(*) Պաղեստինի Յատուկ անուանց ցանկը կամ Տեղագրութիւնը։

Գ. ՊԱՆԵԱՍԻ ԱԿԸ (ՓԻԼԻՊՊՈՆԵԱՆ ԿԵՍԱՐԻԱ)

Յորդանանի երրորդ ակը ամենէն նըկարչագինն ու ամենէն նշանաւորն է ու կը բխի Հերմոնի վերջին գոտիներէն մէկէն, ուր կը գտնուի Պանէաս փոքրիկ զուղակը, 369 մէզր բարձր ծովի մակերեսէն: Անտեղ, գիւղէն քանի մը վայրկեան հեռու, շիփշիտակ կանգնած է 30 մէզր բարձրութեամբ ժայռ մը, որուն ստորոտը կը բացուի լայն ու խոր քարայր մը, մասամբ դոցուած խոշոր քարերով, զորս երկրաշարժ մը փրցուցած է ժայռին վերեւ մասէն: Անիկա քարայրն է հօտերու և արօտավայրերու Պան չաստուածին, որ շատ հին ժամանակներէ սկսեալ սոյն այս տեղին մէջ կը պաշտուէր, ինչպէս որ նոյն չաստուածը հինէն ի վեր կը պաշտուէր նաև Եգիպտոսի մէջ: Պան իր անունը տուաւ Պանէաս քաղաքին մինչև այն ատեն՝ երբ Հերովդէս մեծի որդին եւ Բատանացոց, Տրաքոնացոց, Ասիականացոց և Իստուրացոց երկրներու չորրորդագետը Փիլիպպոս (Ղուկ. Գ. 1) զայն շքեղօրէն բարեկարգեց ու անտառեց Կեսարիա Փիլիպպոս, որը շինու համար ծովեզերեայ միւս Կեսարիայէն, որ կը գտնուէր Եւֆրատի ու Կարմիր ծովի հրտանգանին մէջտեղը:

Արդէն Հերովդէս Մեծ հոն՝ Պանէասի կամ Պանի որդավայրին մօտիկ՝ սպիտակ մարմարիոնէ տաճար մը կանգնած էր ի պատիւ իր բարերարին՝ Օգոստոս Կեսարի: Ազրիպպաս Կրտսեր աւելի ևս գեղեցիկացուց քաղաքը եւ զայն օծտեց նորանոր շինութիւններով, նման յունահռոմական քաղաքներուն, ու ի պատիւ Նիքոն կայսեր անուանեց Ներոնիա: Հրէից վերջին յաղթականը Տրտոս անոր ամփիթատրոնին մէջ հասարակաց խաղեր հաստատեց, ուր կալանաւորները կը բռնադատուէին հանդիսականները զօւրաճացնելու համար զիրար յօշոտել:

Փիլիպպեայ Կեսարիոյ մօտերն էր որ Սուրբ Պետրոս աստուածային ներշնչմամբ գլխուս Սատուած գաւանեցաւ (Մատթ. ԺՁ. 16-18): Այս դէպքը տեղի ունեցաւ ընդ ճանապարհին՝ կ'ըսէ Մարկոս (Բ. 27) և ըստ Ղուկասու (Թ. 18) մեկուսի վայր մը: Զի կարծուիք թէ Յիսուս մտած ըլլայ Կեսարիա, որ հեթանոսական քաղաք մըն էր

աւելի քան հրէական, ինչպէս կը գրէ Յովսեփոս:

Ըստ Եսեբերիոսի՝ այն կինը, զոր Յիսուս բժշկեց Կափառնաուտի մէջ տեղատեղութեան ախտէն, Պանէասի մէջ իր տան առջև պղինձէ մէկ արձանը կանգնած էր իր բարերարին: Յուդիանոս Ուրացոյ եսքէն այդ արձանին տեղ իրենը կանգնեց:

Միջին Դարուն Ռաչակիրք մերթնեցմերթ տիրացան Պանէասի եւ Սուպէլպէլի զղեակին, որ բարձրացած է մօտակայ լեւան մը վրայ:

Դառնաք Պանի քարայրին: Անիկա տեղացիներէն կը կոչուի «Աղբւրի զլիտն» քարայրը: Այստեղէն կը բխէր ակը վերեւ յիշուած փուլուտէն առաջ: Դուրսը, ժայռուտ միջնորմին վրայ, կը դնուի լեւան մէջ փորուած կամարածածուկ սրբարան մը, որուն ներքին որմախորշին մէջ ժամանակաւ արձանիկ մը կար: Մատուռի մը նըմանութիւնը ունեցող այդ տեղին վերեւ փոքրիկ որմախորշ մը կ'իւրի, որուն վերի մասը ոստորի պատանի կը նմանի և որուն պատուանդանին վրայ կայ տա յունական արձանագրութիւնը. «Այս աստուածուհին (Արձագանգ յաւերժաւայր անշուշտ) եւ Պան աստուծոյն (Արձագանդի տարփածուն) նուիրուած վիճակոր քուրմէն ու իր Լիւսիմաքոս որդիէն»: Առաջինին ան իր Լիւսիմաքոսը չորս որմախորշեր ալ կան, որոնք զժախտաբար անաւարտ արձանագրութիւններ կը կրեն:

Աղբւրի մը կը բխի հին Պանէասի վերեւէն և կը թափի դէպի վար ու կը բաժնուի երեք մեծ առուններու, որոնք ծառերու եւ ժայռերու մէջէն դէպի առաջ կը հոսին: Զուրը յստակ է ու իր 17 աստիճան բարեխառնութիւնը, դոնէ ամբան եղանակին, զովացուցիչ յատկութիւն մը ունի:

Եթէ կանոնաւոր պիղուծներ կատարուին՝ անշուշտ երևան պիտի գան յունահռոմէական յիշատակարաններու մնացորդներ: Բայց հնաթօսներն և հնագիտական ընկերութիւնները ներկայիս իրենց աշխատանքներն ու միջոցները առաւելապէս կը ծառայենք միայն քանանական ու նախաքանանական հնութիւններ երևան հանելու, ու դժուար թէ այդ հնագոյն ժամանակներէն մնացորդներ գտնուին այս տեղին մէջ:

Հայացոյց՝ Մ. Ե. Ն.

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

Ի Ր Ի Կ Ն Ա Յ Ի Ն

Իրիկրան մէջ այս խաղա՛ղ, իրիկրան մէջ այս անհո՛ւն,
Երբ խոտերուն ու հողին շունչով զինով, մոլորո՛ւն,
Կ'անցնիմ դաշտերը կանանչ, սա համբայէն ոլորուն,
Կ'ըզգամ փակուիլն հոգւոյս մէջ մեղեդիի՛ր՝ փոշերուն...

Ձեփիւռներո՛վ, արեւո՛վ խնկրած պահն այդ բուրեան,
Մայիւնին հետ կաթնաբոյր՝ սա զառներուն մանկաձայն,
«Տէրունական» իբր աղօթք կ'իջնեն հոգւոյս մթութեան,
Ու զիս ծունկի կը բերեն հայ մամիկի մը նման...

Հեռո՛ւն կոչնակն է արդէն, որ մեղանո՛յս զանգիւնով
Իր աղօթքին ու խունկին կը կանչէ գիւղը համայն,
Գիւղը համայն ծառաւի խաղաղաւէ՛տ օրհնութեան:

Հիմայ ծերերը դողլոջ, հիմայ կոյսերը կարօտ,
Պիտի հասնին հեալէն, հերմակ մութեր ձեռներնին,
Ու բանան սիրքը իրենց՝ Աստուածամօր նկարին...:

Հայկոյ

Ս. ԵԱՓՈԻՃԵԱՆ

Դ Ի Խ Թ Ե Ր Գ

Իմ տունիս նըրազն ես դուն.

Իմ տունիս աղբիւրն ես դուն.

Իմ տունիս արեւն ես դուն.

Բայց չեմ գիտեր ո՛վ ես դուն:

Գուցէ ուրիշ տեղ կ'ապրիս.

Բայց կըրակն ես արիւնիս.

Կը լըսես ջըրփը սրտիս.

Իմ տունին գիւտերն ես դուն:

Ո՞վ է հոգիս շոթայե՛ր՝

Երբ գերեզման եմ դրեր

Յոյսեր՝ անհուն երազներ,

Մահուան չափ փաղցր ես դուն:

Իմ սէրըս ո՛վ է ըսեր.

Տունիս նըրա՞զն է ըսեր,

Տունիս աղբիւ՞րն է ըսեր:

Ա՛հ գուցէ մեռա՛ծ ես դուն:

ԱՐՄԷՆ ԵՐԿԱԹ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅԻՅ Ս. ԵԿԵՂԵՑԵԱՅ ՍԿՐՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՒԱԶԱՆՆԵՐՈՒ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Թ.

ԿՈՍՏԱՆԴՆՆԵԱՆ ԱՒԱԶԱՆ

Ս. Յարութեան մայր եկեղեցին իր շուրջը ունի մատուռներ որոնք անտարակոյս որոշ նպատակի մը համար շինուած են: Առհնդ կը կրեն սուրբբրական անուներ. Մատուռ Ս. Աբրահամու, Հրեշտակապետաց, Մեծքոսեղեկի, Էսայն, ասոնք հին մատուռներ են և ազատուած են աւերումէն, առաւել կամ նուազ անձանթ մնացած են հարկադրուած փոփոխութիւններէ: Այսպէս գէպի արեւմուտք շարուած մատուռներու խումբը առանց ճիգի հաստատուած է նախնական յիշատակարանին՝ կոստանդինեան աւագանին համար կարեւոր օգնական եկեղեցի մը:

Կոստանդինեան աւագանը՝ առանց իր գոյութեան մասին գրական տուիքներուն դիմում ընելու ինքրիկքը յայտնի կ'ընէ գէպի կոստանդինեան յիշատակարանին սնարքը ուղղակի յարաբերութեամբ բոլորածել շինուածքէն (rotonde): Այսպէս է որ եկեղեցիի մը կողքին կցուած փոքր շինուածներու տեսքին տակ, միշտ սեղանով մը և յաճախ անկախ պատով զարդարուած են և որ կը ներկայացնեն ամենէն նշանաւոր հին աւագանները: Այս աւագանը իր ամբողջութեան յատկագրովն ուրիշ տեղ չենք տեսած: Լաւ թելադրելու համար այս նրկարարքը, կայ ամենաանոց ներկայութիւնը ջրհորի մը, արդի մատուռին մէջ միշտ առարկայ յարգանքի մը, գաղտնաբար այլանդակ զրոյցներով արգարացուած, բայց լաւ վիճակուած քիչ մը յաւակնոտ ջրհորին ձակ քարոյն եւ այն նուէրներովն որ հին կը ձգտուին: Շէնքին դիրքը իսկ արդէն այն բնութիւնը ունի թելադրելու որ իր գերը անտարբեր է եղած ճարտարապետին առաջին յատկագրին շինութեան ժամանակ: Անուններուն փոփոխութեան մէջ, առանց մեծ ջանքի պիտի գտնուի եթէ այս մատուռը մեր օրերուն փառաւուն Մարտիրոսաց ան-

ուն նուիրուելէ առաջ, պաշտպան ունէր Ս. Յովհաննէսը, և քախտը ունէր թէ ինքն ալ նախ Մկրտիչ էր: Այս սկզբնական նպատակին երեւութապէս աւելի յարգելի նշան մըն է նոյն իսկ իր տեականութիւնը: Գմբէթին փշեղէն ի վեր և մատուռին ողորմելի վեհակը այս տեղը այլեւս նպատաւոր էր մկրտութեան հանդիսութեանց, որ սակայն հոն յաճախակի կատարուած են, և առանց զարմացումի չգիտուիր. նախախմբարանի (narthex) մէկ անկիւնը քաշուած կը տեսնուի քարէ մեծ կարաս մը, որուն նըպատակը նախ կը վրիպի այս տեղւոյն մէջ: Երկար ժամանակ պատահմամբ տեսնուած են լքուած քանի մը գործիքներ որ զետեղուած են մթերանոցին մէջ գործածուած հողէ ամաններով: Այդպիսի տաշտի մը վրայ մտածել շատ չհամաձայնի ժամանակաւոր գործածութեան յայտնի հետքերուն հետ, հակառակ քանի մը յարգանքի նշաններուն որ քանի մը հաստացեալներու կողմէն առարկայ եղած է. եթէ նոյն իսկ փոշին եւ սարդի ոստայնը հոն տիրացած քաշն: Մեզ ընկերացող քահանաներուն ըսածին նայելով՝ այդ հինցած կոնքը երբեք ջրհորին քով զետեղուած՝ հասարակաց աւագան կը նկատուէր: Այժմ վերապահուած է չափահասներու մկրտութեան որն հեռացուած է այս գաղտնի անկեան թերաստուերին մէջ, պարկեշտութեան ըզգացումով մը որ պէտք կ'ըլլայ հաշտեցնել ուղղափառ բարոյութեանց եւ ծէսերու հետ: Խոնչպէս ոգեկոչել աւելի բուռն եւ զանազան յիշատակը անցիւլոյն, ի սկզբանէ Ս. Գերեզմանին կողքին կցուած շինուածքին: Փոխանակ խոշոր բոլորակ կարասին տակաւին ի գործածութեան, եթէ պէտք է հաստատել քահանային՝ որ տեղւոյն պաշտօնեան է, կը հաստատուի զեղեցիկ աւագանը կեդրոնական գմբէթին տակ, խաչածէ կամ չորս բլթակներով առուոյտի ձեւով

որ տեսնուած է մուկ տեղ մը, կողակին անցքին խորը՝ Այս է Դ. դարու աւազանի որ տարած յորթաւածութիւնը որ ամբողջութեամբ վերահաստատուած է:

Ս. Գերեզմանի եկեղեցիին աւազանին զիրքը յատակօրէն ցոյց չէ տրուած հեղի-նակներուն կողմէն: Կը կարծուի թէ Ս. Յարութեան տաճարին կցուած է, այն իւրողութեամբ որ մկրտականը մկրտութեան աւազանէն ելնելէն յետոյ նախ կողալին այս եկեղեցին, Մատուռին հաւատացելոց ժողովրդին միանալէ առաջ (էթերիա, 2. Ա), և Պորտոյի ուխտաւորին տեղեկութեան համաձայն, մկրտածները կը գտնուէին եկեղեցիին ետեւ, այսինքն գլխաւոր ճակատին հակառակ տեղը: Ս. Գերեզմանին աւազանը ունէր անդաստակ մը ուր երախաները կ'արտասանէին ստատանայէ հրաժարումը և հաւատոյ հանգանակը, և ներքին սրահ մը զոր Ս. Կիրեղ կը կոչէր Սրբութիւն Սրբոց ուր կը գտնուէր աւազանը: Հոն, մկրտելով, բարոյութիւն մերկ, կը կատարուի ամբողջ մարմնից երախայից օծումը, յետոյ կը տարուին Ս. աւազանը, ճինչպէս Քրիստոս խաղը կրելով՝ ի գերեզման որ անոր մօտ կը բացուէր:

Ս. Յովհաննու մատուռին կից է Ս. Երրորդութեան եկեղեցին ուր կը գտնուէր Ս. աւազանը: Կոստանդինեան թուականին աւազանին հաւանական տեղւոյ վրայ կանգնուած այս եկեղեցին այս անունը ընդունած է երեք անգամ ընկզմամբ իմաստէն և մկրտութեան բանաձեւէն որ կը յիշենք Աստուածային երեք անձնաւորութիւնները: Այս եկեղեցիին հարաւային կողմին վրայ Նորութեամբի առաջին եպիսկոպոսին Ս. Յակոբի նուիրուած ուրիշ մատուռ մը շինուած է: Այս բոլոր աղօթատեղիները՝ միեւնոյն գոյն վրայ տրամադրուած, ինչպէս նաեւ բոլորածէ շինուած եկեղեցին և Ս. Կոստի մատուռը, եւ կողմնակի բացուածքներով և իրարու մէջ կը հաղորդակցին և սրբաւայրերու անընդմիջական շարք մը կը կազմեն մին միւսին մէջ բացուելով՝ այնպէս որ վերջին դրան մը առանցքին թով կենցաղ մէջ նայուածքով կը տեսնէ կնիք եկեղեցիները: Բաւական է ակնարկ մը նետել Ս. Գերեզմանի արդի յատակագծին վրայ անմիջապէս ըմբռնելու համար ուղեւոր Վերջինի մանրակրկիտ նկարագրութիւն

նը որուն բոլոր նիւթերը յայտնի են, բացի քանի մը մանրակրկիտ փոփոխութիւններէ (Jerusalem Nouvelle, Բ. հար. էջ 138-270, PP. V. և A.)^(*):

Գ.

Ս. ԿԻՐԵՂԻ ԱՒԱԶԱՆԸ

ՀԱՅՈՑ Ս. ՅԱԿՈԲԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՄԵԶ

Ս. Կիրեղի օրով (Յ 386 Մարտ 18) հաւատացեալներու թիւին վրայ մեծ բազմութիւն մը աւելցաւ. այնքան՝ որքան չէր եղած առաքելներուն քարոզութիւնէն ի վեր: Վասն զի ինչպէս երեւման օրը (Մայիս 7), հեթանոսներէն ու հրեաներէն հարկւրներով մկրտուեցան, այնպէս որ աւազանները անբաւական դալով՝ Հայրապետը հրամայեց՝ սրբիւ հասարակաց բաղնիքը և նորադարձները հոն մկրտել (Ճաղրնիստի):

Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց տաճարին Ս. Ստեփանոսի աւանդատան մէջ, կռածոյ աւազան մը կայ, միւրի կոչուած քարէ, որ Երուսաղէմի Ս. Կիրեղ հայրապետի անունով կանգնուած սեղանին վէմէն կը կազմէ: Անոր խորութիւնն է՝ տասնվեց մատնայափ ու տրամագիծը՝ մէկուկէս կանգունէն կէս մատնաչափ պակաս: Ըստ աւանդութեան՝ ասիկա Ս. Կիրեղի մկրտարանը եղած է, որուն մէջ Ս. Պաշի երեւման օրը՝ մեծ բազմութիւն մը մկրտութեան կնիք ընդունեցաւ, կամ՝ հաւանական է որ ան եղած ըլլայ վերը յիշուած բաղնիքին գոուը, որուն մէջ Կիրեղի ձեռքով նորադարձները մկրտուեցան (Պատմ. Ստրապակիմ, Ա. հար. էջ 225-226, Տիգրան Սաւադան):

Սի մէջ սրբոյ եկեղեցեւոյ գոյ մեծ աւազան, որ յաւուրս սրբոյն Կիրեղի Երուսաղէմայ Հայրապետին՝ յորժամ ի մայիսի է. ցուցաւ սբ. խաչն ի լեռնէն Ճիթիւն եաց ի մինչև ի սբ. Գողգոթայ երեւցաւ ի տեսիլ ամենեցուն յուսանիցա հրաշխւք. ուրով մկրտեաց սուրբն առաւել քան զձեռն. հրեայա՝ նորընծայ հաւատացեալսն յայս սբ. աւազանս, որ և արար զկոչումն ընծայու-

(*) Ըստ Պորտոյի Անատուն Ուխտաւորին (333). Պաղեստինի Կեսարիան (էլ Քեսարիա) զոր տակաւին կը պահէ մկրտութեան աւազանը Ս. Պետրոսի մկրտութիւնը ընդունող Կիրենիոս հարիւրապետին, որ նշանաւոր էր իր առատածնունդ որորմութիւններով (Գործք. Առաք. Ժ. 2. 48)

քեան: Ուստի ունիմք յաւանդութենէ նախ-
նեաց եւ մտ յամէ մայիսի է. զնախատե-
նակ . . . երեւման սրբոյ Ստաշին յայտ
աւազանիս կատարումն. եւ է զանձ պատ-
ուական շնորհով սպգլաւ երկոյն (Պատմ.
Նորապետի, Յովհ. Նկս. Նորապետիկացի
(Հանգի), էջ 88—89):

Պ.

ՁԻԹԵՆԵԱՅ ԼԵՐԱՆ ԱՇԽԱԿԵՐՏԱՐԱՆԻ
ԵԿԵԼԵՑԻՐԵՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՌԱՋԱՆԸ

Եւսեբիոսի համոձայն, «Հեղինէ թա-
գուհին երկու եկեղեցի շինեց, մին Քրիս-
տոսի ծննդեան տեղը, եւ միւսն Համարձ-
ման տեղը՝ Ձիթենեաց լեռան վրայ: Կայ-
սեր մայրը նոյն լեռան վրայ կը յաւերժա-
ցընէր Փրկչին Համարձման յիշատակը,
հիմնելով գեղեցիկ տաճար մը, ի պատիւ
Փրկչին, որ նոյն տեղը բնակած էր, զանն
զի նա՝ կը գտնուէր ա՛յն այլը ուր Ան,
ըստ ճշմարիտ պատմութեան, իր աշակերտ-
ները տեղեակ ըրաւ ծածկեալ խորհրդոց...»: Եւսեբիոսի այս խօսքերէն յայտնի է ուրեմն
որ Հեղինէն Ձիթենեաց լեռան առաջին տա-
ճարը շինեց տարին վրայ, որ էր, ըստ հայ
ձեռագիրներու, Աւակեհաբանը, ըստ էթե-
րոսի, Elèona եկեղեցին, որ կը գըտ-
նուէր լեռան արեւմտեան կողմը, զարդաշ-
րին վրայ, Բեթանիոյ մօտ: ԺԲ. դարուն,
ուրիշ եկեղեցիներու հետ այս եկեղեցին ալ
քանդուած է:

Այս հայակապ եկեղեցիին մկրտութեան
պատմական աւազանին նկարագրութիւնն է
հետեւեալը. — Այս եկեղեցիին աւերակնե-
րու հետագոյտութեան ժամանակ երեւան ե-
լած է մկրտութեան աւազանը: Հնախօսա-
կան քաւական կտրեւոր յայտնութիւն մը
նկատուած է այս աւազանին գլխաւը. սոյն
եզական աւազանը հաստատուած է հոյա-
կապ մոզայիքի մը յատակին մէջտեղը, ուր
խալը կը կատարէ դիտաւորութեան գեր մը,
այնպէս որ նմանը չէ տեսնուած պաղես-
տինեան ո՛ր է ուրիշ մոզայիքի մէջ: Ամէն
ինչ ներդաշնակուած է յօրինուածութեամբ
եւ զարդարանքով, իրողութիւնները յայտնի
են: Գէտ առ կէտ կարելի է ճշգրէ այս յայտ-
նի աւազանին վաւերական օրինակը: Յայտ-
նի են ի հնումն մկրտութիւնները նախ ըն-
կզմամբ եւ ապա ուրիշ եղանակով կը կա-

տարուէին. մկրտութեան ծէսի մասին յար-
զի առաջնեւը ծանօթ էին քրիստոնէից,
ինչպէս նաեւ նախնական աւազաններու
համեմատական ձեւը եւ անոնց դիրքը յա-
րաբերութեամբ ի հարկէ մը եւս եկեղեցիին-
րու միութեան օրէնքի մը օյժով որ ամէն
տեղ կը կապէ աւազանը գլխաւոր միակ ե-
կեղեցիի մը: Արդէն այս դասաւորումը յիշ-
ուած է խղճամիտ առձեռն գիրքերու եւ
ստուգաբան հանրագիտարաններու մէջ: Ի-
րողութեանց լուսով զոր պատական հետա-
գոտութիւնը անգագրում կը կուտակէ տա-
րիներէ ի վեր, տարակայնէ դուրս է եթէ
երկու աւազաններու աւելին պատահում
տեղի ունեցած է քաւական նուազ կտրե-
ւոր միւսեւոյն տեղւոյն մէջ, եւ անոնք եր-
բեմն յարաբերութեան մէջ կը գտնուին խիստ
փոքր եկեղեցիներու եւ քաղաքներու մէջ
վանական եկեղեցիներու հետ: Հին թուա-
կաններուն, Դ. կամ Ե. դարուն, բոլորու-
վին կապուած էին եկեղեցիի մը շուրջ, ա-
ւազաններ՝ յաճախ շատ աւելի փոքր քան
Ձիթենեաց լեռանը, տարբեր ձեւով աւա-
զան մը — չէնքէն անկախ քաղմանկիւն
կարաս մը կամ անոր հետ նոյնանալու շին-
ուած, կըրտակ խառն մը կամ պարզ կի-
սաշրջանակ մը, երբեմն խիստ ընդարձակ
եւ յարաբերաբար խորունկ. երբեմն ալ նեղ
եւ փոքր, այնպէս որ չափահաս մը հազիւ
կրնայ օտքի կենալ եւ ջուրը հագրի կը ծած-
կէ մինչեւ անոր ծունկերը: Եւ եթէ, բնա-
կան յիշատակարաններէն մարդիկ կը դի-
մեն պատկերաւոր նմանութիւններու, ա-
մենահին եւ յայտնանշան քրիստոնէական
արուեստն ալ կը վկայէ բոլորովին միեւնոյն
խառնուած: Աւելի ետք քան նշանաւոր ար-
ձաններու եւ մոզայիքներու թուականը,
քաւական է, օրինակի համար, տեղեկանալ
գետնադարձաններու նկարները: Ամէն ոք
պիտի հաւատայ, փափաքելի է, ոչ փոքր
գաղաւոր մը, ինչպէս է վերքեր եպիսկո-
պոս, երբ կը հաստատէ մկրտութեան մի-
ասնաւորութիւնը «հեղմամբ» ու պարզ
«լրացանութեամբ» եւ մկրտութիւնը Երեւ-
կզմամբ թ. գարու կէսէն սկսեալ(“): Եթէ

(*) Հայաստանիայ Ս. եկեղեցին Մկրտութեան
խորհուրդը սկիզբէն մինչեւ ցայսօր կը կատարէ ըն-
կզմամբ, ըստ նախնական աւանդութեան (Յօդուա-
ծագիր):

աւելի անմերժական պատկերները մեր աչքին իսկ գննէն մկրտութեան մը արարողութիւնը ուր պաշտօնեան փոքրիկ ամանով մը օրհնուած ջուրը կը թափէ աւազանին մէջ ստին կեցած երախայի մը զլխուն վրայ, աւազանի մը՝ ուր ջուրը հաղիւ կը բարձրանայ մինչեւ երախային բուսը, հարկ չկայ ստիպուած ըլլալ մկրտութեան կարանքներուն մէջ առատ ջուր ունենալ: Եւ որովհետեւ մկրտութեան հնազոյն պատկերները կը յիշենք, ինչպէս Հռովմի մէջ, Սէն-Բիւտանայի հին պապի ժամանակն պատկերը չպիտի ընծայէ ամենէն երջանիկ թելադրութիւնը ինչ որ եղած է Զիթենեաց լերան աւազանին, կլորակ կոնք մը հողին վրայ դրուած, որ կը թուի վարդաբուսած: Կոնքին մէջ երկու երախաներ կ'են մարմնով հաղիւ ծածկուած են եւ պաշտօնեան ջուրը կը հեղու անոնց վրայ: Այս վիճարանութիւնը աւանց աւելի յառաջ մղելու, աւազանի նկատմամբ մեկնաբանութիւնը կը յանձնուի աւելի ձեռնհաս վարդերներուն: Սակայն տեսութեան չպիտի վրիպի թէպէտ երկրորդական կարծիքը չպիտի կրնայ նուազեցնել, եթէ ան համարուի անուղիղ, զրլխաւոր աւերակներու շատ աւելի զբաղանք մեկնաբանութիւնը:

Կատարեալ ըլլալու համար, մեր հնախօսական քննութիւնը պէտք է այժմ զէթ մերձաւորապէս նոյն իսկ մեր յիշատակաբանին թուականը ճշգրէ: Պէտք է քննել աւերակով վկայուած փոփոխութիւնները, զաստուորել աւերակի մասերը, ըստ ժամանակաշրջանի, ստուգել անոնց յայտարար նշանները, շէշտել յատակագիրն ներդաշնակութիւնը, վարդաբանքին ճաշակը եւ չափը, միատարրութիւնը համեմատութեանց որ ազդած են մարդը շինուածքին վրայ, որքան մանրամասնութիւններ, եւ տակաւին ուրիշներ, որոնց արժէքը կը պահանջէ երկար զարգացումներ, մինչ պատմական ճանապարհը շատ աւելի արագ եւ այսուհետեւ ոչ նուազ ապահով ուղիղ կը տանի մեզ նպատակին: Այս տեղ հատապարտելով հոյակապ մայր եկեղեցի մը կառուցուած է երկար ժամանակ եւ մինչեւ յիշատակաբանին աւերումը, պատուուած Այրի մը վրայ, ոչ ոք պիտի ուզէ մերժել թէ Ս. Հեղինէի եկեղեցիին վրայ է խնդրը, սի յիշատակ Համարաժաման է աւանդական

քարայրին վրայ նուիրագործուած Յիսուսի ուսուցմամբ: Բնագրին ընթերցուածը ուր կը պատմէ Եւսեբիոս թէ ինչպէս վեհաշուք երեք քարայրները Պաղեստինի մէջ Կոստանդինեան հիմնարկութեանց ճարտարապետական կերպով եւ մեկնակէտը ըլլալով աւելի կշիռ ունի քան երկար մեկնութիւն մը: Ս. Գերեզմանը եւ Բեթղեհէմը երկար ժամանակէ ի վեր հաւատացելոյց ուրախութիւնը եւ միութարութիւնը էին, միայն Զիթենեաց լերան կոստանդինեան յիշատակաբանին կը պակէր պատկառելի եռախօսութիւնը: Ան է եղբայրը միւս երկուքին, մինչեւ իր աւերումը, արժանի անոնց իր մեծութեամբ եւ մեծաշուք գեղեցկութեամբ եւ անոնց ընդհանուր ծագման ապահով տիպարով: Պիտի ճանչցուի՝ արդեօք այն արհամարհանքը որուն ենթարկուած է եւ զեռ անկատար կերպով ազատուած է վրատակներու իր ծանր պատանքէն: Բայց երբ կը ճանչցուի, մեզ հետ հաճոյքը պիտի ունենան գիտուններու եւ բարեպաշտ վանականներու վերջապէս հեռացնելու պատանքին ծալքերը եւ երեւան հանել սքանչելի միացողները Աշակերտաբանի եկեղեցիին որ 'Ի. Գարու վերջը, աստուգիւ շատ գեղեցիկն կը թուէր բարեպաշտ եւ խոհական էթերիայի:

ԽԿՐՏԻՉ ԱՐԲԵՊԻՍԿ. ԱՂԱՒԵՆՈՒՆԻ
(Շարունակելի)

ՅՈՐԺԱՆԻՐԻ ԵՒ ՆՈՐԱ

✠ Կրօնքի հիւանդանոցն է աւստրիեն վիրաւորուած հոգիներուն:

✠ Լոյս, սէր, անկեղծութիւն, գութ. անա՛ ամբողջ կրօնք:

✠ Կրօնք իտալիյն բաժինն է մարդկային կեանքին մէջ:

✠ Կրօնք հետեւանին է հոգիին պէտքերուն եւ իմացականութեան նիգերուն:

✠ Կրօնք նեցուկն է օստապոյններուն՝ ընդգծել բոլոր անոնց որոնք կը տրեմ երկրի վրայ:

ՀԱՅ - ԵՐՈՒՍԱԼՆԵՄ

Բ. — ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. — Երուսաղէմի պատմութեան աւարական տիրապետութեան շրջանը կը զբաւէ մօտաւորապէս չորսուկէս դարու ժամանակամիջոց — 636-1095 — այսինքն մինչև Ռաչակրաց դարաւերջը:

Կարելի է ըսել՝ թէ արաբական տիրապետութիւնը Երուսաղէմի Հայոց համար բախտորոշ շրջան մ'եղաւ, և կարեւոր քանի մը տեսակէտով. —

Ա. — Երուսաղէմի Հայ Եկեղեցին ապաստեցաւ Բիւզանդական Եկեղեցւոյ բռնակալ ազդեցութենէն:

Բ. — Առանձին, հայկական պատրիարքութիւն հիմնեց:

Գ. — Հայերը՝ ըլլալով ոչ-բիւզանդացի՝ աւելի առանձնաշնորհումներ վայելեցին իսլամ խալիֆաներէն և զօրաւոր ու նախանձելի զինք մը զբաւեցրին Ս. Տեղեաց մէջ: Երուսաղէմի պատրիարքութեան առաջին աթոռակալը կը սկսի այս շրջանէն, Արաբահամ պատրիարքով. թէև աւանդական շրջանն է ասիկա, սակայն անկէ առաջ ոչ մէկ տեղեկութիւն կ'ընծանէ մեզի պատմութիւնը Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութեան մասին: Անշուշտ թէ Քաղկեդոնի ժողովէն (451) վերջ, երբ Քրիստոսի Եկեղեցին բաժնուեցաւ, և Հայերը հալածուեցան իբրեւ արաբականեր, Երուսաղէմի հայ վանականները անշատուեցան և ունեցան իրենց պէտք կամ եպիսկոպոսը. զժախտաբար պատմութիւնը կը զլնայ մեզի ո և է տուեալ այդ մասին:

Երուսաղէմի հայ պատրիարքութեան աւանդական ցանկը կը սկսի 633էն, Արա-

համ պատրիարքով, որ կ'իշխէ մինչև 669: Իրմէ մինչև Ռաչակրաց շրջանը միայն 12 պատրիարքներու կամ եպիսկոպոսներու առնունքը բերած է մեզի աւանդութիւնը, որոնց մէջ նշանաւորներն են՝ Իրմէ զատ, իր յաջորդը՝ Գրիգոր եպս. Եդեսացի և Արսէն պատրիարք (1006-1038): Արսէնը միայն որոշապէս պատրիարք տիպոսը ունի. միւսները եպիսկոպոսներ էին կամ արքեպիսկոպոսներ, թէև պատրիարք ալ կոչուած են: Իսկ պատմական ցանկը կը սկսի Սարգիս պատրիարքով, (1281-1313):

Գիտենք թէ Երուսաղէմի եւ ամբողջ Քրիստոնեայ Եկեղեցւոյ առաջին եպիսկոպոսն է Տեառնեղբայր Յակոբոս Արզար առաքելը, որմէ կը սկսին իրենց պատրիարքութիւնը՝ թէ՛ Յոյները և թէ՛ Հայերը. սակայն պէտք է զիտել թէ մինչև Քաղկեդոնի ժողովը Եկեղեցին մի էր, և Երուսաղէմի մէջ մէկ աթոռ կար, այսինքն Յակոբոս Տեառնեղբայր աթոռը, որ կը գտնուէր մեր Ս. Յակոբի մէջ. բայց աթոռակալը Յոյն էր, թէև օտար և հայ ծագումով պատրիարքներ ալ նստած են անոր վրայ:

2. — Է. դարը արաբական կայսրութեան ծագման շրջանն է. Իսլամականութիւնը իր հիմնադրին մահէն վերջ շուտով ծաւալեցաւ. անոր մահուան տօնն արդէն հասած էր մինչև Դամասկոսի ու Երուսաղէմի գուռները: Սակայն Մուհամմէտ ինքը անձամբ Երուսաղէմ եկած չէ. պատմական չէ ինչ որ Իսլամները կը հաւատան անոր համար, իբրև թէ եկած և գիշերով օգաչու գնացքով Երուսաղէմէն հեռացած ըլլայ:

Արաբներուն Երուսաղէմ գրաւելով՝ Ս. Քաղկեդոն անկէ յետոյ կը գտնայ կեդրոնն ու մայրաքաղաքը երեք մեծ կիթոսներու, որոնք դարերու ընթացքին իրարու ձեռքէ զայն խլելու ատեն աշուր նախ՝ Տիրներ գործած են, միլիոնաւոր անմեղներու տրեւը թափուած է այն հողին վրայ ուր Աստուծոյ Որդին խաղաղութեան և սիրոյ Աւետարանը քարոզած էր:

Բոլոր աշխարհակալները զինու զօրութեամբ և բռնութեամբ մտած են Ս. Քաղաքը, սկսեալ Տիտոսէն, բիւզանդական, պարսկական, արաբական, իբրեւայն բանակները, ու անկէջ վերջ սուրով տիրած

(*) Այս գրութիւնը երկրորդն է քաղաքական շարքի. զոր Ս. Աթոռոյս ուսուցիչ վարդապետներէն չորս կատարեցին Հայ-Երուսաղէմի մասին, անցեալ տարի. ժառանգաւորացի խորհրդին մէջ: Առաջինը Խոսեցաւ Տ. Կիրեղ վրդ. Նիթ ռեննալով Բիւզանդական շրջանը՝ երրորդը՝ Տ. Զօսէ վրդ. Նիթ ռեննալով Իսլամկրաց շրջանը. չորրորդը՝ Տ. Սիրակ վրդ. Նիթ ռեննալով Թրքական շրջանը: Պիտի հրատարակուին այս ճանցեայիններն այլ:

հն այս Ս. Քաղաքին, ուր Յիսուս միայն արմաւենիի և ձիթենիի ոստերով և ովսան նանիւրով մտաւ:

3. — Մուհամմէտ Արաբիոյ անապատարնակ ցեղերէն շատերուն օգնութեամբ և զէնքի ուժով տիրեց ամբողջ Արաբիոյ և Միջագետքի, և երբ իր զօրքերը մօտեցան Ասորիքի, երուսաղէմի հրեաները — որոնք հակառակ էին քրիստոնեաներուն և իրենք զիրենք ազգակից կը նկատէին իսմայէլի օրգիներուն — կը դիմեն Մուհամմէտի որ զայն երուսաղէմը գրաւէ: Արաբները կուգան ու Յորդանանի կողմերը Յոյն կայսերական բանակին կը յաղթեն և սարափակ կը մատնեն Ս. Երկրը: Երուսաղէմի հաւատացեալները անոնց երկիւղէն Ս. Քալն ու եկեղեցական նուիրական ըսպասներն ու անօթները Կ. Պոլիս կը զրկեն:

Հայոց Աբրահամ վարդապետն ալ իմաստութիւնը կ'ունենայ, ըստ աւանդութեան, Հազարի օրդիրն երթալու մինչև Մեքքէ և իրեններուն հպատակութիւնը ներկայացնել անոր և ապահովութեան հրովարտակ մը խնդրել. սիրով ու պատուով կ'ընդունուի Մուհամմէտէն, որ ապահովագիր մը կուտայ անոր, իրմէ և իր 40 հետեւորդներէն հնազանդութեան ստորագրութիւն առնելով:

Զարմանալի է որ Մուհամմէտի հըրու վարտակին բուն պատճէնը մեղի կուտայ արաբ պատմիչ մը՝ Զէքրիտտին, իր Յադրութիւն Սրուսաղեմի պատմութեան մէջ, մինչ մեր դիւանատան թուղթերուն մէջ ուրիշ համառօտ գրուած մը կայ, ըստ Սաւալանեանի, որու մէջ կը յիշուի արաբաւ Ս. Յակոբ: Զէքրիտտիի յառաջ բերած ապահովարկին մէջ կ'ըսուի. «Ես Մուհամմէտ Որդի Ապուլլահի, մարգարէ և առաքեալ Աստուծոյ, Աբրահամ պատրիարքին եւ Երուսաղէմ ու Դամասկոս եւ Արաբիոյ միւս սահմանները գտնուող հայոց եպիսկոպոսներուն ու վարդապետներուն և իրենց հպատակ ժողովուրդներուն, այսինքն երուսաղէմ բնակող եթովպացիներուն, շտրոնցի բոլոր իրենց վանքերը, եկեղեցիները, զպրոցները, կալուածներն ու արտերը . . .

Մար Եագուպ (Ս. Յակոբ) Ս. Յարութեան Տաճարը, Զիթենիի վանքը (Ս. Հրիշտակապետ), Քրիստոսի բանտի վանքը (Ս. Փրը-

կիլ), Բեթղէհէմի եկեղեցին, Ս. Յովհաննէսի եւ Սամարիոյ մատուռները, Ս. Յարութեան հոտի աղօթարանները, ամբողջ Գողգոթին, վերնայարկով ու ներքնայարկով, Քրիստոսի Գերեզմանը, և բոլոր ուստատեղիները, լեռները, ձորերը, կալուածներն ու ստացուածքները . . .» (Սաւալանեանց, էջ 261):

Արաբաւ, իթէ պատմական է այս հրովարտակը, զոր արաբ պատմիչը մէջ կը բերէ, եւ զոր կը յիշեն Օմարն ու Սալահէտին, որոնք անոր հիման վրայ տուած են նաեւ իրենց հրովարտակները, հայոց գիրքը շատ մեծ ու փառաւոր եղած է Երուսաղէմի ու ամբողջ Պաղեստինի մէջ, վասնզի բոլոր կարեւոր սրբավայրերը կը յիշուին այդ գիրքի մէջ, ինչ որ զժողովրդը միւս կողմէն չըմբռնէր: Բիւզանդական շրջանին, թէ և վերջէն, Թրքական շրջանին հայերը ունէին գրեթէ այդ բարձր գիրքը, երբ Գողգոթան ալ իրենց ձեռքէն էր:

Աբրահամ վարդապետի Մէքքէ երթալու աւանդութիւնը բաւական կնճռոտ խնդիր մըն է: Դժբախտաբար մեր կարողութեան վեր է պրպտել արաբ աղբիւրները և Ս. Աթոռոյ դիւանական թուղթերը, բաղդատելով զանոնք իրարու հետ: Ինչ պարտաւոր, շատ անհրաժեշտ է ճշգրիտ պատմական տեղեկութիւններ քաղելու համար:

Աբրահամ վարդապետ 629ին կ'երթայ Մէքքէ. իսկ իբրեւ պատրիարք երուսաղէմի պատրիարքներու ցանկին սկիզբը կը գրուի 639ին: Կ'ըսուի թէ Օմար երուսաղէմը գերաւելէ վերջ, 610ին Ս. Յակոբայ Միաբանութեան պետ կամ պատրիարք Նշանակած է զայն, մինչդեռ պիտի տեսնենք որ՝ երբ Օմար երուսաղէմը կը գրաւէ, պատրիարք կը յիշուի Դրեգոր եպիսկոպոս Եգեանցի, իր փոխանորդն ու յաջորդը՝ Պատմական ո՛չ մէկ վաւերական տուեալ ունինք այս մասին, միայն Արաբացի Զէքրիտտին պատմիչն է որ կը յիշէ անոր հրովարտակը: Իսկ ուրիշ արաբ պատմիչ մը, Շէյխ իւլ Համպալի, Մէքքէիցի Շէյխի մը նամբորդութեան մէջ կը յիշէ Աբրահամ եպիսկոպոսը, որուն ենթակայ կը գնէ Յուպպի հայոց վանքը:

4. — Երբ Մուհամմէտ կը մեռնի 632ին, իրեն կը յաջորդէ իր անիւր Ապուպլէքի, որ 2 տարիէն կը մեռնի, ու անոր կը յա-

ջորդէ Օմարի Որդի խաթթապին: Ան կը գըրաւէ Գամասկոսը և իր իշխանութեան կեդրոն կ'ընէ զայն, ու հոնկէ կ'արշաւէ դէպի Պաղեստին, կը գրաւէ Յոպպէ, Լիւզզա, և վերջապէս 636 ին ալ Երուսաղէմ:

Երբ Օմարի սպարապետը, Ապու-Ռաֆէյիտ 4 ամիս կը պաշարէ Երուսաղէմը, և քրիստոնեաները կը տեսնեն որ պիտի յաղթուին՝ Սոփրոնիոս Յոյն և Գրիգոր Հայ պատրիարքները պարկապին վրայ ելլելով՝ կ'ուզեն խաղաղութեամբ յանձնել Ս. Քաղաքը, զոր Իսլամներն ալ կը յարգէին, և կ'ուզեն բանալիները Օմարին յանձնել, որ կուզայ եւ յանձն կ'առնէ խաղաղութեամբ տիրել Ս. Երկրին: Օմար իր հրովարտակին մէջ կը յիշէ՝ «Գրիգոր պատրիարքը:

— Զանց կ'ընենք ինչ որ հայկական է՝ Օմարի պատմութեան մէջ, թէ ի՞նչպէս կը մտնէ Երուսաղէմ, և աղօթելու տեղ կ'ուզէ Սոփրոնիոս պատրիարքէն, եւ վերջապէս Սողոմոնի Տաճարի տեղւոյն աղբերը կը մաքրէ եւ մղկիթ մը շինել կուտայ. մանրամասնութիւններ որոնք շատ հետաքրքրական են:

5. — Կը պատմուի թէ Օմար շատ արգարասէր ու զիտախիտ իշխան մըն էր, զոր կ'ապացուցանէ հեռեւեւով այգիի պատմութիւնը, որ հայու մը կը պատկանէր, ատոր համար կ'ուզէինք քանի մը բառով յառաջ բերել զայն: Երուսաղէմի ըջմակայքը հայ մը այգի մը ունէր. Օմարի զինուորները ներս կը խուճապէն ցանկապատէին եւ որթատունկերը կը մերկացնէին խաղողի ողկոյցներէն, այգեգործը Օմարին զանգառի կ'երթայ, ըսելով, «Ո՞վ հաւատացեալներու իշխան, չէ՞ որ ձեր Առաքեալը մեր Աբրահամ պատրիարքին ապահովագիր տուած է ի պաշտպանութիւն մեր եկեղեցիներուն և եւ ինչքերուն, ինչ՞ո՞ւ քու զինուորներդ իմ այգիս կողոպտեցին»: Օմար իր ուղտը նըստելով՝ տեղւոյն վրայ կ'երթայ և ստուգելէ վերջ, կը վճարէ ամբողջ խաղողին արժէքը:

Այս պատմութիւնը կը յիշէ նաեւ Օմարի հրովարտակը, թէ եւ քիչ մը տարբեր, ու կ'աւելցնէ. — Քրիստոնեաներուն ապատուութիւն կուտայ իրենց հաւատքը պաշտելու, անոնք որ հպատակած են իրեն, զոր օր. կ'ընէ, Հայոց աղքէն ու անոց պատրիարքը՝ Եգեկիելի Որդի Գրիգոր Ուրֆացին, և

Մագուգակի (Եգիպտոսի Ղպտի Իշխանը) խնդրանքով այս աղքէն հետ հպատակութիւն յայտնեցին նաեւ Ղպտիները, Ասորիներն ու Հապէշները: (Կը տեսնուի որ ասոնք հինէն ի վեր Հայոց հետեւակները եղած են): Սոփրոնիոս եւ Երուսաղէմի բընալիներն ալ հաւանութիւն տուին այս բանին, որուն վրայ Օմար կանչեց Ս. Յակոբի Միաբաններն ու Երուսաղէմի բնակիչները որպէսզի իրենց տուրքերը վճարեն և աշխատին դուրս վճնտել յոյն լրտեսներն ու աւազակները:

Այսպէս կ'աւանդէ մեր պատրիարքարանի գիւնանատան օրինակը, մինչդեռ Զէքիտտին բնաւ չի յիշեր հայոց անունը հրովարտակին մէջ, այլ բոլոր քրիստոնեաներուն միասնաբար:

Օմար 636 ին կուտայ իր հրովարտակը. գրեթէ նոյնութեամբ Մուհամմէտի հրովարտակին վրայ կաղապարուած է ան, կը յիշէ հայոց վանքերը մինչեւ Նապլուս (Սամառիա):

6. — Ս. Աթոռոյս գիւնանատան մէջ Ալլի անունով ալ հրովարտակ մը կայ, ուր կը յիշուի Աբրահամ պատրիարք և Իսա... հաւանաբար իր փոխանորդը, Գրիգոր Եգեւացի եպիսկոպոսը, ուր կ'ըսուի թէ հայեր 40 կրօնաւորներով Ալլիին զմեցին, որ Մուհամմէտի մահէն վերջ խռովութեան ընթացքին իշխանութիւնը ձեռք առած էր, որուն կը գիմէ Աբրահամ պատրիարք ապահովագիր մը ստանալու համար: Հաւանաբար սաիկա շքիթուած է Մուհամմէտի հրովարտակին հետ, քանի որ գրեթէ միևնոյն են բովանդակութիւնն ու պատմական պարագաները:

Գրիգոր Եգեւացի պատրիարքէն վերջ մթնութեան ըրողով ծածկուած է Երուսաղէմի հայ պատրիարքութեան պատմութիւնը, ինչպէս նաեւ Երուսաղէմի Յոյն Եկեղեցւոյ պատմութիւնը, մինչեւ 1187 թուականը: Այս քանի որոշ է թէ պատրիարքները իսլամիստներէն կը հաստատուէին և անոր ենթակայ էին: Հայ Եկեղեցին թէ և աղատեցաւ Բիւզանդական եկեղեցւոյ կրօնական սպեղեցութենէն, սակայն քաղաքական տեսակետով Իսլամ իսլամիստներուն ենթակայ եղաւ, և շատ անգամ հայաւանքներ կ'ըրցէ, և վանքերէն ոմանք կ'ործանեցան:

Քրիստոնեաներու վիճակը՝ Իսլամ տիրապետութեան տակ, սկիզբը լաւ էր, սակայն, վերջէն, իսլամականները չարագիտի մահամարտի, Ալլիի եւ Օմարի գաշնագիրները, և բռնացան քրիստոնեաներու վրայ. կը նեղէին, կը նախատէին, եկեղեցիները կ'առարկէին ու կ'արգիլէին պաշտամունքներն ու արարողութիւնները։ Ձէին թող տար քրիստոնեաներուն սուր կրիւ, ձի հեծնել, նոյն իսկ կ'արգիլէին Արաբերէն խօսիլ, ժամանկի սուրճ էր անիկա, քանի որ նոյն լիզուով խօսած էր Մուհամմէտ։ Սա՛կայն ուխտաւորութիւնը կը շարունակուէր գէպի Ս. Երկիրը, դայն չէին արգիլեր, թէ և շատ կը նեղէին, ծանր տուրքեր կը պահանջէին, զորս կը փճարէին ունեւոր ուխտաւորները ու սիրով և արցունքով կ'այցեցելէին նուիրական սրբավայրերը իրենց հաւատքի ուխտը կատարելով։

7. — Օմարէն յետոյ կ'իշխեն Ալլի եւ Հասան իսլամականները, իսկ էրդ գարուն վերջերը խալիֆայութիւնը կ'անցնի Օմանի տոհմին, որուն խալիֆաներէն Ապուլ-Մէլիք — որ անգլիոսթեմար իր իշխանութեան ասպնի տարին հայ իշխանները նախնիականի եկեղեցիին մէջ այրեց, ըստ Կ. Գրան՝ ձապեցիլ — Երուսաղէմի Օմարի Մզկիթը նորոգեց 681ին, եւ հոն ժառանգական իրաւունքով օտարազգի սպասաւորներ կարգեց, արքունի գանձէն թոշակ կապելով անոնց. հրեաներէն 10 հոգի, որոնց պաշտօնն էր աւելածութիւն և կանթեղներու լուսաբարութիւն, իսկ հայերէն 10 հոգի, որոնք ջրանցքները պիտի մաքրէին ու նորոգէին։ Աբրահանց Հարստութեան իսլամականներն Հարուն-էլ-Ռէշիտի իշխանութեան ատեն՝ Երուսաղէմի քրիստոնեաները քիչ մը հանգիստ չունէ կ'առնեն, Ը. գարուն վերջերը, երբ Կարուս թագաւորը անոր հետ դաշինք կը կնքէ ի նպաստ Երուսաղէմի քրիստոնեաներուն։

Ըստ Գաղղիացի Միլէօ պատմադրին — որ իսլամական լիակատար պատմութիւնը գրած է — Յունաց Յիլապ պատրիարքը նա՛մակ մը կը գրէ Արեւմուտք, որու մէջ կը նկարագրէ Երուսաղէմի վիճակը, ըսելով թէ ապառ ե՛ք սրբավայրերը նորոգելու, սակայն նիւթական միջոցներ չունինք, ուստի օժանդակութիւն կը խնդրէ նուիրական Ս. Տեղերը վերանորոգելու համար։

պառակի, հերձուածներու կը բաժնուի, և անկուսի կը գիւնէ։ Եզրագոյտի կուսակալներէն մին թագաւոր կը հռչակէ ինքզինքը և Երուսաղէմը կը գրաւէ 863ին, որմէ յետոյ ուրիշներ կը գրաւեն։

Ժ. գարուն յոյն կայսրերը կ'ուզեն գրաւել Ս. Երկիրը Մահմետականներու ձեռքէն, անոնցմէ հայազգի Նիկեոյի Փռկաս մինչ և Անտիոք կը գրաւէ, ինչ որ աւելի կը գրգռէ Սարակինսները, որոնք ա՛լ աւելի կը նեղեն Ս. Քաղաքի քրիստոնեաները։ Երուսաղէմի Յունաց պատրիարքը Յովհաննէս Ջ. — որ Յունաց կայսրէ հետ գաղտնի հաղորդակցութեան մէջ էր, կը ղանուի խալիֆի վրայ կը հանուի, Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ (969ին) ու շատ մը եկեղեցիներ կ'այրեն։

Հայկազն Յ. Ջալիկի կայսրը, հայոց օգնութեամբ 972ին կը գրաւէ Ս. Երկիրը, ուրկէ վերադարձին ի Պոլիս, իր մասնիչները քննելէ քնքով կը թուաւորուի ու կը մեռնի, ինչ որ առիթ կուտայ իսլամներուն վերստին գրաւելու Ս. Երկիրը, Ֆաթիմեաններու ձեռքով։

9. — Ֆաթիմեաններու իշխանութեան տակ քրիստոնեաները հանգիստ էին. անոնք մեղսութեամբ կը վարւէին Ս. Երկրի բնակիչներուն հետ և կ'աշխատէին սիրով տուրքերը գանձել։ Անոնցմէ Ալիք շատ բարեպաշտ էր, իր կինը քրիստոնիայ մըն էր, Մարիամ անունով յոյն մը, որ իր երկու եղբայրները պատրիարք նշանակելու տուաւ, մին Աղեքսանդրիոյ կաթոլիկ, և միւսը՝ Որիստոս, Երուսաղէմի աթոռին։ Ս. Երկիրը կը վերաշինուէր, ուխտաւորները բազմաթիւ կուգային և իրենց առատաձեռն նուէրներով կը նորոգէին սրբավայրերը։

Սակայն Հաքիմ, Ալիլի որդին, երբ իշխանութեան գլուխ անցաւ՝ իր հորը մահէն վերջ, շատ անգութ գանձեցաւ, չարացրեց քրիստոնեաները, նոյնիսկ մինչեւ Երուսաղէմ եկաւ եւ իր մօրեղբօր, Որիստոս պատրիարքի աջերը հանել տուաւ ու Քրիստոսին Ս. Գերեզմանը կործանեց (1007ին), զոր յետոյ նորոգեց Յունաց կայսրը։

Կը պատմուի թէ Ինթզիէմի եկեղեցին չկրցան կործանել անհաւատները, վասնզի երբ անոր կը մօտենային, անկէ պայծառ լոյս մը զերնէք կ'զգանէին։

ՍԻՈՆ ՎՐԴ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆՆ

(Շարունակելի)

8. — Ժ. գարուն իսլամականները կ'երկւ-

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԵՐԱՍՄԱՅՐԻՔ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ա.

ԱՌԱՋԱՊԳՈՅ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Թանյոյ է թագաւոր յոհան Guttemburg (*) (հ. 1398—1468) առաջին պատիւն ունեցաւ հնարելոյ եւ հաստատելոյ տպագրութեան արուեստն յամին 1455 որ, յետ այնու՝ տակաւ առ տակաւ տարածուեցաւ նախ՝ Արեւմտեան եւ ապա Արեւելեան քաղաքակիրթ Ազգաց մէջ:

Քսան ամօք յառաջ երբ մերազնեայք տօնախմբում էին Հայկական տպագրութեան չորրորդ հարկերամեկի լրումն՝ կարի հետաքրքրուեցայ կարգալով մեր յրազրաց ոմանց մէջ՝ հրատարակեալ ծանօթութիւն մի (թէպէտեւ երեւում էր որպէս ի լրոյ եւ եթ) թէ յամին 1472 Հայերէն մասնական տպագրութիւն մի լոյս տեսած էր մէկ Բագմայեզուեան Բերականութեան մէջ՝ հրատարակեալ ի ներքոյ հովանաւորութեան Գաղղիական Դպրոցին (Collège de France) ուր, որպէս նմոյշ, քանի մի էջեր նուրումած էին բուն Հայկական Ալփաբետից եւ նոյն իսկ լեզուին առանձնայատկութեանն, համայնն Հայկական տառերք: Անձամբ խորաքննին հետամուտ եղէ, աստ ի Լօնդոն, ի խնդիր վաւերականութեան առ այս՝ բայց ոչ յաջողեցայ: Իրիտանական Թանգարանն ունի մէկ լրակատար ցուցակ գրեանց՝ հրատարակեալ ի Փարիզ՝ սկսեալ յամէն 1470, զոր ուշի ուշի քննելով չտեսի ոեւէ արձանագրութիւն ի մասին վերլիչեալ երկտառութեանն: Սակայն, գիտրեւիցէ, եթէ մեր Հայագիր գրասէրք, բնականաբար Փարիզ, միջոցն ունենան քննելոյ տեղւոյն առաջ-

նակարգ զրադարանաց հնագոյն գրեանց մուցակներն, եւ եթէ այդպիսի մի հրատարակութիւն իրօք գոյութիւն ունի, շնորհալի ծառայութիւն մի պիտի մատուցած լինեն մեր Ազգի քան զամենայն նախակգրեական տպագրութեան, նորա նմանահանութիւնն հրատարակելով մեր Պարբերականաց կաբերագունից մէկին մէջ:

Թէպէտեւ գիտեմ նորութիւն մի չէ յիշելս, սակայն ի կարգի եւ պատկանելի է մեր նիւթին յիշատակել աստանօր որ 1512—1513 Թուականներումն էր որ Հայկական տառերք տպագրեալ նախնական հինգ զբրեանք լոյս տեսան, հրատարակեալ Վնենսկոյ մէկ տպարանական Հաստատութենէն, համայնն կրելով Տպարանին սեպհականեալ առանձնակի նշանադրումն, այն է՝ տողագծեալ բոլորակ մի բաժանեալ ի չորեքին քառամասունս: Երկու տրամագիծներն մէկն՝ ուղղածիւր քարձրանալով անդր քան զբոլորակն՝ վերջանում է խաչածեւ, եւ համայնն ներկաւեալ երկտողեան քառակուսի շրջանակաւ: Ձորս Լատիններէն տառեր, D: 1. Z. A, երեւում են մէն մի, յաջորդաբար, քառամասանց մէջ: Ելլովիկ հնգեփն զբրեանք, որք կրում են վերլիչեալ նշանագրումն, կարի հազուադիւս են այժմ: Գնահատելի «Ալֆոն» Հանդիսի վերջնագոյն հրատարակութեանց միոյն մէջ(*), նկարագրե-

(*) Գնախի ստացուած այս գրութիւնը կը ցուցինք ուշ հրատարակելուս համար:

(*) Ըստ միւսն՝ Johann Gutenberg:

լով Երուսաղէմի Սրբոց Ռաիօբեանց վանուց նորակառոյց (սկիւլպէնիկեան) Գրադարանի բացման հանդիսականատրութիւնն, ուշադրութեամբ կարդալով որ այս Հայկական տպագրութեանց պատուական երախտարեաց օրինակներէն գտանուում են յիշեալ վանքում Տպագրական հնութեանց Եւրոպացի ուսումնասիրէք (որոց ոմանց հետ խօսակցութիւն ունեցած եմ) քաջ գիտեն վերլուծեալ նշանադրումի գոյութիւնն, բայց, աւանդ, որ մինչ ցարք հրատարակեալ նախնական տպարանական պատմագրութիւնք անկարող եղին սեէ վստահելի լուսարանութիւնն տալ թէ մի ոք էին նոքա որք տէր էին այդ տպարանին: Սակայն և այնպէս՝ գիտնականաց համակարծեաց եղբակացութիւնն այն է թէ այդ տպարանն Իտալական մէկ Հաստատութիւն էր, կամ թէ պատկանում էր Իտալացի տպարանագիտից մէկ խմբի, որոց անուանց սկզբնատառքն, D. I. Z. A., յայտարարուած են իւրեանց որդեգրեալ նշանադրումի մէջ, և որոց տպարանի գործատան մէջ թերեւ աշխատում էին Հայազգի տպաշարք և փորագրողք՝ ի լոյս ընծայելով նախնական այդոքիկ Հայերէն հնգետին հրատարակութիւններն՝ բաղկացեալ հոսեակներէն, այսինքն, յամին 1512, Պաքազաթմար (Վանն Հայկական 961 թուականին = Յ. Տ. 1512) որ բովանդակում է նաեւ ռուրի նիւթեր, զոր օրինակ, կազմեալուց, Յրազգոյց, և այլն. և յամին 1513 Պատարագաթեթ, Ուրբարագիր, Տաղարան, և Աղբարս:

Բ.

ԱՐԳԱՐԻ ՍԱՂՄՈՍԱՐԱՆՆ

Փառքն և պատինն առաջին Հայկական սեպհական Տպագրատունն հաստատելոյ, վեշտասաներորդ դարում, զեր ի վերոյ քան յայլ ուրեք տպագրական արուեստի ծաղկեալ Վենետիկ քաղաքում, գրուում է յաւերժական յիշատակաւ փառաւորեալ՝ մեր երեւելի հայրենասէրն Արգար Թոխաթեցին, որ ի հեճուկս ամենայն խղճողութիւն՝ անսպասելի աշխատանք և եւանդեամբ ձեռք բերելով սեղւոյն Պետական անհրաժեշտ արքունութիւնն, որպէս առաջին արգարսիք՝

ի լոյս աշխարհի ընծայեց, յամին 1565, իւր Հայերէն պատկերազարդ Սաղմոսաւանն, տպեալ վստահելի Հայերէն մէկ զբլաւարէ:

Միքայէլ Կաթողիկոս Հայոց, յամին 1563, Արգարին յղեց որպէս Դեսպան յիւր կողմանէ, առ Հոռոմայ Բահանայապետն, Պիոս Ի., նախ՝ վասն բարեկամօրէն լուծումն տալոյ հոգեկան քանի մի խնդրոց և մտերմական յարաբերութիւն հաստատելոյ (ըստ ոմանց պատմաբանից) ի մէջ երկուստեք Եկեղեցեաց, եւ երկրորդ՝ վասն ուսումնասիրելոյ, ի Հոռոմ եւ ի Վենետիկ, տպագրութեան արուեստին պատկանելի ամենայն մանրամասնութիւնք:

Կիպրոս կղզւոյն վերաբերութեամբ մէկ Պատմութեան մէջ (որոյ հեղինակն է Բալկուրան) առնչութեամբ Հայոց թագաւորաց յարաբերութեանցն այդ կղզւոյն հետ՝ սկսեալ թագաւորաց ժամանակէն մինչ և Տաճկաց տիրումն յամին 1570, բովանդակում է նաեւ ժամանակաբանական ցանկ մի սեղւոյն անցից և դարձից, որոյ մէջ յիշատակուած է հետեւեւանը. — Եջմիածնի կաթողիկոս Միքայէլ Միքատայցիի կողմէ «Հոռոմ դրկեղ զեսպանը Արգար, որդին «Սուլթան, և Տէր Աղէքսանդր քահանայ, և զը հասնին Կիպրոս, 1563»:

Արգար Հայկազն սերեալ էր ազնուական՝ եւ ըստ ոմանց նոյն իսկ իշխանական տոհմէ: Իւր որդին, ինչպէս որ Սաղմոսաւանին պատկերաց միոյն մէջ տպագրուած է, ունէր Marcos Antoninus (կամ ըստ որդեգրեալ Իտալականին, Marco Antonino) որպէս իւր առաջին անունք, բայց Հայաստան աշխարհում նա աւելի ծանօթ էր իւր բուն անունմբ՝ Սուլթան կամ Սուլթանեան, որ ինքնին յայտարարում է նորա սերունն Արգայական ընտանիքէ: Ապացոյցք բազում են, նաեւ, որ հայր և որդի գրասէրք էին, ինչպէս որ Արգարի Սաղմոսաւանին սկզբնաւորութեան առաջին երկու պատկերաց սեղեկատու ստորագրութիւնն ևս յայտնում է զինքն Արգար՝ «զպիր» և իւր որդին՝ «գրայմիտ» կոչմամբ:

Որչափ որ կարողացած եմ տեղեկութիւն քաղել՝ Արգարի սոյն Սաղմոսարանի հազուադիւս առաջին տպագրութեան օրինակներէն, մինչ ցարք, միայն երեք հատ գոյութիւն ունէին՝ ծանօթ հնաբանից, որոց

մէկն միայն կատարեալ համարուած այլ միւս երկուսն թիրազատար աստ եւ անդ։ Սակայն ներկայ Յօդուածին ստորագրողն կարող է յայտնել որ այդ առաջին տպագրութեան Հորրորդ օրինակ մի եւս, անթերի եւ սքանչելապէս լաւ վիճակում, ի լոյս եկած է եւ որ այժմ առանձին սեպհականութիւն է մէկ Հայազգի բարեկամին։ Ի ճանհեք համարում ինչէլ աստանօր, անցողակի, որ Լոնդոնի Բրիտանական Թանգարանի Գրադարանի Հայերէն տպագրեալ գրեանց հաւաքածոյին մէջ, ամենահինն է «Յովհաննէս Տերգնցոյ Սաղմոսն», տպագրեալ ի Վենետիկ յամին Ռէզ (= 1036) Հայկական թուականի, այսինքն՝ յամին Փրկչական 1587, Թր էր 22 ամօք զկին Աբգարի Սաղմոսարանի հրատարակութեանն։

Աբգարի Սաղմոսարանի առաջին տպագրութեան այս վերջնագոյն ի յայտ եկեալ գեղեցիկ օրինակն, զոր այժմ առժամանակեայ ունիմ աչացս յանդիման՝ փոխառութեամբ բարեկամէս, համանգամայնօրէն լիուլի՝ բովանդակում է ամբողջ 150 սաղմոսներն, հանդերձ խորագրիւք՝ Նշանաբեկով զգործապան եւ զնւթմ եւ զպատմած յօրինմանց եւ իմաստից սաղմոսայն, կազմն միմիայն յետագայ թուականի կ'երեւի պատկանելի՝ փոխան նախնականին եւ, հաւանականօրէն, վերագրելի Գաղղիական Յեղափոխութեան կամ Նապոլիոնական շրջանին։ Դրքին չափսն է ըստ հետեւելոյն։ — Երկայնութիւնն 6 բթաչափ, լայնութիւնն 4 բթաչափ եւ խորութիւնն 1³/₈ բթաչափ։ Ամբողջ թղթերի ծայրերն ճոխ ոսկեգօծ են շեղազծեալ ոսկեփորիկ զարդաւորօք (gauffered) — ժամանակակից երեւոյթ մի վեշտասաներորդ դարու վայելչագոյն տպագրութեանց արուեստին։ Իւրաքանչիւր էջ բովանդակում է տասեւորս տող տպագրութիւն, եւ երբ մանրատուք են երեւում որպէս տիտղոս եւ բանալի իմաստից սաղմոսայն՝ այս վերջնոյն երկու տողերն յօրինուած են համեմատ մէկ տող միծագոյն համահասար բուն տառից։ Դիրքն ունի եօթնաստուն զարդարանական Գլխադիր տառեր, եւ, աստ եւ անդ, բազում քղանցքային արարականք, համայնն պարզունակ, այսինքն՝ առանց ուռէ գունից գործածութեան, էջերի երեսահամարներն կըրում են սովորական թուանշանք՝ գետեգ-

եալ ի ճակատ Հայերէն նոյնարժէք Ալիաբետիք՝ մէն մի առ իւրաքանչիւր տասնեւ վեց էջ, միջանկեալ էջերն թափուր լինելով երեսահամարներէ։ Զոր օրինակ, «աւ» երեւում է երկիցս, այսինքն՝ առաջին եւ վեշտասաներորդ իջից ի ստորեւ. «բ»՝ եօթնասաներորդ եւ երեսունեակերկուերորդ իջից ի ստորեւ. «գ»՝ երեսունեակերկուերորդ եւ քառասունեակերկուերորդ իջից ի ստորեւ. եւ համայն մնացողքն ըստ նոյն կարգի։ Դիրքն ունի երեսունեւորս այսպիսի տասնեւ վեցիցեան խմբումներ՝ առանց ուռէ թեւութեան կամ իջից կորստեան։ Ուստի՝ այն պարունակում է 34 × 16 = 544 էջեր, համայնն լիուլի տպագրեալ, բացառեալ առաջին եւ վերջին երկու էջերն որք բոլորովին թափուր ի տպագրութենէ՝ կրում են միայն «աւ» եւ «լգ»։³⁴ Երեսահամարներն։ Ժամանակակից համայն ուրիշ սզգայ տըպագրեալ գրեանց առաջին էջն եւս, կամ ինչ որ արդիս ծանօթ է մեզ որպէս տիտղոսական ճակատ, նոյնպէս թափուր էր տըպագրութենէ։ Դիտելի եւ սակայն որ առ ներկայիւս նկարագրեալ Աբգարեան Սաղմոսարանին առաջին էջին վերայ երեւում է երբեմն ունեցողին անուան ձեռագիր ստորագրութիւնն հանդերձ թուականաւ։ Վերջինն գրուած է Խալիբէն լեզուաւ — Adi 30, Ottobre 1615 — բայց անուան ստորագրութիւնն Երրայերէն է՝ ընթերցելի Ռուսաւ Մանչեսո կէլուրի։ Տ. Ր. ի վերին ծայր եւրորդ էջին գրուած է, Լատիներէն լեզուաւ եւ միեւնոյն գոյն միւսնաւ որպէս 1615ին ունեցողին ստորագրութիւնն (առաջին էջին վերայ), Psalterium in Lingua Armenica translatus.

Սաղմոսարանին 150 երորդ, կամ վերջին, սաղմոսն անմիջապէս զկին՝ յաջորդաբար գետեղուած են հետեւեալներն, բովանդակուած 521 եւ 541 էջերի միջև, զորս ընդօրինակած ի ներքոյ՝ անփոփոխ։

(Ա) ... Իննգայլի դաւթայ... «Փոքր ճէի ես յեղբարս իմ եւ կրտսի ի տան հաւր յիմոյ եւ արածէի զխաշին հաւր իմոյ։ Զեւք յիմ արարին սաղմոսարան. եւ մատակեք իմ սկզբմեցին զգործ ի աւելութիւն։ Իսկ արդ ճո՛ պատմեսցէ զայս տն. իմում. ինքնին ասր. ամի. լուիցէ զամ։ Եւ առաքեալ

«տր. զհրչտակ իւր և համարած զիս ի հաւտէ յխաշանց հաւր իմոյ. և աւծ զիս յաւծումն իւրոյոյ իւրոյ. Նղբարք իմ մեծամեծք եւ «գեղեցիկ ոչ հաճեցաւ ընդ նոսայ տր. ած. : «Նիլ. և եւ ընդ յառաջ ալլազգոյն. և նզովե- «ցի զվուռս իւր, հանի զսուսերն ի նմանէ «և հատի զգլուխ նորին. և բարձի զնախա- «ստինս յորոգոյն ինիլ. » :

(Բ) Աւրհնութիւն երկի մանկանց ի հնո-
ցին (48 տուն) :

(Գ) Աւրհնութիւն Մարիամու ամածնին :
«Մեծացուցէ անձն իմ զտր. » եւ այլն (8
տուն) :

(Դ) Աւրհնութի. Զաբաբայ հաււն, Յով-
հանու Մկրչչին : — «Աւրհնեալ տր. ած. «Իւլ. », եւ այլն (10 տուն) :

(Ե) «Աղաբք եւ աւրհնութի. Սիմովնի,
ծեռուոյ : «Արդ արձակեայ զծառայս քո
«ի տր. » եւ այլն (2 տուն) :

(Զ) Խոստովանութիւն Մանասի քաղա-
ւորին : «Տր. ամենակալ ած. արբահամու », եւ այլն (28 տուն) :

Պակեիք : Սաղմոսարանս ունի, ընդ ա-
մենայնն, տանեկերկու օսիսակալփոք (wood
cut) խորհրդալիչ և վայելչագործ խորանա-
զարդ պատկերք՝ առանց երանգաց գործա-
ծութեան, որոց առաջին երկու եւ վերջին
երկու պատկերաց կաղապարքն Աբգար յատ-
կապէս պատրաստել տուած է իւր գրքին
համար, և որոց նկարագրութիւնսն արժանի
ենք համարում յարել աստանօր ի ծանօ-
թութիւն սիրողաց Հայկական հնագիտու-
թեանց : —

(Ա) Խորանագարդ (էջ 2) : Հռովմայ Քա-
հանապետի, Պիոս Զորորդի, հանդիսա-
ւոր ընդունելութիւնն Հայոց Դեսպանին :
Մասնակցող համայն անձնաւորութիւնքն,
բացառեալ Աբգարի երկտասարդ որդին,
մօրուսուոր են որոց անուանքն, Հատին
գլխաւոր տառիւք, տպուած են առ երկ իւ-
րաքանչիւրոյն : Կեդրոնն գրաւում է ինքն
Պիոս Զորորդ՝ բազմաւ ի գահ քահանա-
յապետական զգեստիւք եւ եղեալ ի գլուխ
զեռապատիկ թագն (Triple Crown) : Ահեակ
ձեռն՝ ունելով Սուրբ Պետրոսի բանալին՝

հանգչում է անհակ ծնգան վերայ : Գահին
ճակատն ի վեր՝ փորագրուած են PIVS IIII,
և MD առ առ և LXV առ անհակ, այսինքն
է՝ Յամի Տեառն 1565 : Առ անհակ կողմն
Գահին կանգնած են երկու կարդինալք —
CARD. BORROMEVS (որ մերձաւոր ազգա-
կանն էր Պիոս Զորորդի, և որ համբաւ ստա-
ցաւ որպէս սրբակեաց և ուղղապատ Արք-
եպիսկոպոս Միլանայ) և CARD. MORONVS,
երկուքին ծիրանազգեստք՝ և առաջինն ու-
նելով զսովորական կարդինալական զըլ-
խարկ՝ ի գլուխ, իսկ միւսն Համալսարանա-
կանն (Collegiate Hat) : Առ երկ օսոց է Նպիս-
կոպոս մի, EPIS. FIOR DIBELLO, Համա-
լսարանական գլխարկաւ, նստեալ հանդէպ
մէկ փորքիկ գրասեղանի, որոյ վերայ տե-
սանելի է հրովարտակ մի՝ կախեալ ունելով
զժապաւինեալ կնքադրոշմ մի, և ինքն
Նպիսկոպոսն ունելով յանհակ ձեռին իր ինչ,
որ թուի ինձ լինել պաշտօնական կնիքն :
Հաւանականաբար սա Վատիկանական Ա-
տենապալին է : Առ աջ կողմն Գահին կանգ-
նած է այլ մի կարդինալ (սովորական կար-
դինալական գլխարկաւ), CARD. AMPLIVS
V., ընդհովանեաւ որոյ երկայնեալ ձեռին՝
ի ծուռգս եկեալ, հայկական տարապիւ, եւ
ամբարձեալ ունելով ի ձեռս զբաց տուփ մի
(Թերեւս նուէր ինչ մեր Կաթողիկոսէն առ
Պիոս Զորորդ), պատկերացած է Հայկական
Դեսպանն, ABAGHAR. Երկտասարդ մի,
նոյնպէս հայկական տարապիւ, կանգնեալ
առ երկ Աբգարի՝ նորա որդին է, MARCO
ANT.^o ARMENO, ունելով կախեալ յաջ ձե-
ռին իր ինչ քառանկիւնաձեւ ի նմանութիւն
զարդարուն բարձի : Առ ծայր աջողման
Գահին գոյ կանգուն հովնապետական գա-
ւազան մի՝ խաչ ի գլուխ, որով ամբողջա-
նում է պատկերն :

(Բ) Խորանագարդ (էջ 3) : Վենետիկոյ
Դուքսն (Doge of Venice) բազմեալ ի գահ՝
խոյր ի գլուխ և զգեցեալ պետական պատ-
մունճանաւ՝ եւ շրջապատեալ վեց նստեալ
խորհրդականօք, երեք առ աջ և երեք առ
ահեակ, ամենեքին մօրուսաւորք : Դուքսին
գլխոյն ի վեր քանդակուած է իւր ան-
ուանն, HIERONYMVS PRIOLVS. Քաղաքին
անուան առաջին չորս տառերն, VENE, եւ
րեւում են առ աջ եւ ֆիացորդ երեք տա-
ռերն, TIA, առ անհակ Դուքսին անուանն :
Ի ստորոտ Դահին նշանակուած է Թուա-

կանն, MDLXV, այսինքն է յամին Տեառն 1565: Գոհի ճակատին զարդաքանդակ կա- մարին մէջ յայտնուում է Թեաւոր Առեւծն Վենետիկոյ: Սրկու սահապանք կանգնած են արտաքոյ կամարի կիսաբլրաբանին, մէկն առ ուղի եւ միւսն առ անակ, անձնուր ու- նելով ի ձեռին ճիւղ մի սաղարթալից ար- մաւենայ: Ի կեդրոն Հանդիսավայրին յա- ռաջի կանգնած է հայրն Հայկական սեպ- հական տպագրութեան, Արզար, աղերաւ- գիր մի ի ձեռին (անտարակոյս առնչու- թեամբ իւր Հայկական Տպարանի հաստա- տութեանն ի Վենետիկ): Ի ներքոյ վերջիշ- եալ երկու պատկերացն, որք զոն գէմ յան- դիման միմեանց, երեւում է հետեւեալ տը- պագրեալ քչատառութիւնն.— «Ե թվական- անիս հայոց, Ռ. Ժ. Դ. ամին ես Թոխաթիցի արքար զպիրս խնդրեցի զայս նոր գիրս, Եի հոռմ ի պիտրոս փափուն և երես հրա- ղման շինելու, բարեխաւսութե. այս կար- ւտինալաց և այս, հպկսիս: և իմ գրայմիտ ասուլտանշայ որդոյս եւ հիկալ ի գեղեցիկ ճնաւայ հանկիտ, մայրաքաղաքն, որ կոչի Վանատիկ, ի Թաղաւորութեն. Երէլէմոն, Եթուհին Եւ շինեցաք զայս նոր գիրս, եւ Եզաս. փոքր մէկնիւն սաղմոսացս: Կար- ծեմ ամենեցունց հասկանալի է որ սոյն յի- շատակութեան մէջ երկու անուանց անդրա- դարձութիւնքն բացատրելի են այսպէս, այսինքն «Պետրոս» = Պիոս Դ. և «Երէլէ- մոն» = Հերոնիմոս Փրիբուս (Դուքսն):

(Գ) Մեղալլիոն (էջ 510): Ըստ իմ կար- ծեաց՝ տեղիք չկայ տարակուսելոյ որ այս Մեղալլիոնն ներկայացնում է Արզարի Տը- պարանի առանձնապատուկ Նշանադրոշմն (Printer's Device): Կազմակերպութիւնն է քառակուսի շրջապատեալ բուրբակ մի՝ դարնեպաճոյճ շրջանակաւ՝ ընդմիջեալ ի վերեւ և ի վայր երկու սերովբէիւք, ի կե- դրոնն գոյ կանգուն երկ-գլխան խաչ մի: Հոյկին Սուրբ, աղանակիրպ և ճառագայ- թարձակ, իշանելով աստղալից երկնակա- մարէն, գոյ հոգանի ի վերայ խաչին:

(Ի) Խորանաղարչ, գետեղեալ ի վեր երկից Մանուկանց Օրհնութեան Երգոյն (էջ 523): Բաժանուած է յերկու խորան՝ որոյ միծաղոյնն ցուցանում է նաւակատիքն ոսկի պատկերին կանգնեալ Նաբուգոդոնոսորէն

ի գալտին Դէկերայ եւ ժողովուրդն ի միջի երկրպագութեան, ի ձայն փողոյ՝ որեղի՝ թմբկի՝ քնարի՝ եւ տաւղի (Տնւ, Դանիէլ, Գլուխ Գ.) ուժգնութեամբ ի գործածու- թեան: Փոքրագոյն խորանն ցուցանում է զերիս Մանկունան ի բորբոքեալ հնոցին՝ ընդ հովանեաւ սաւառնեալ պաշտպան հը- բեշտակի միոյ:

Սաղմոսարանիս մնացորդ ութ Խորա- նաղարչքն ունին իւրեանց մասնաւոր ու- շաղթաւ պատմութիւնք, այնու զի՝ նոքա նմանահանութիւնք են հնգեւտասաներորդ դարու վերջին քառանգութիւն տախտակափոր սքանչելի քանդակաց, արտադրութիւնք ի- տալացի հմուտ մէկ փորագործի, որք երե- լեցան այդ միջոցին տպագրեալ հրատարա- կութեանց ոմանց մէջ, նամանաւանդ, յա- մին 1490 տպագրեալ՝ «Mallermi Bible», կոչ- ուած հոչակաւոր Կտակարանին մէջ (այս- ինքն է՝ առաջին իտալերէն լեզուաւ Սուրբ Գիրքն՝ թարգմանեալ Լատիներէնէ՝ ձեռամբ Վենետիկացի մէկ վանականի, Niccolò di Mallermi անուամբ): Սոքին տախտակափոր պատկերաց ոմանք ցուցանում են «b» նը- շանագիրն, որդէս ումեմն անուան սկզբնա- տառն: Երկար ժամանակ, ի սկզբն, հե- տաջատողք կարծում էին թէ այն պատկա- նում էր Botticelli (Թ. Տ. 1444–1510) կամ Bellini (Յ. Տ. 1429–1507) արուեստագի- տաց միոյն: Սակայն՝ երկրջին իոյկ սոքին վերագրութիւնք անհաւանական գատուե- ցան ի յետագայ ժամանակ, գրիթէ ընդ- հանուր հաւանութեամբ՝ համարելով զայն սկզբնատառ անուան գործատանն յորում տախտակափորքն քանդակուեցան: Արզար- եան մեր սոյն Սաղմոսարանի յիշեալ ութ խորանաղարչ պատկերաց հինգն կրում են այդ անհնազդիւ՝ «b», սկզբնատառն, զորս եւ անձամբ ուշի ուշով քաղդատեցի նոցա տախտակափոր նախատիպների հետ՝ որք երեւում են 1490ին տպագրեալ «Mallermi» Կտակարանին մէջ, զորմէ պատուական օ- րինակ մի՝ խնամօք պահանք՝ ժառանգու- թիւն է Լոնդոնի Բրիտանական Թանգարա- նին, եւ, ամենայն մանրամասնութեամբ, բոլորովին նոյն եւ նման գծի: Ձիւք երկբա- յութիւն որ բուն տախտակափորքն քան- դակուած «Mallermi», Կտակարանի համար, Արզար կամ տիրապետեց գնմամբ՝ կամ փոխ առաւ՝ իւր Սաղմոսարանի համար:

Ի զիտուեթիւն ցանկացողաց Հայկական բաղձատական հնազոյն տպագրութեանց, անհատիկ՝ յառաջը ենք ածուժ Արգարեան տոյն Սաղմոսարանի իջլից միոյն նմանահա նուեթիւնն:

գուրեմաճիւր Աւելուեայ ալեւուեայ: Ճշ
կոյու մահ թմանուաց:

ոստովանեղերուք ան.

զի բաղձարեղիյաւաւե

անեղորմու թիւորա:

Ասասցեն փրկեալք ան. զորս փրկ

եաց ի ձեռաց թխամոյն:

Յամբաւաւաւաց ժողովեաց զնոսա

յարեւելից և յարեւմտից ի հիւսիսայ

նորանազարդն ներկայցնում է Աբրահամու զի տեսլանք դիւերի՝ հայցուածքն ի Տեառնէ՝ իւր «անորդի» լինելոյն, եւ Աստուած խոստանալով նմա զաւակ (Տէս Ծնն. Գլ. ԺԵ.): Առ մի կողմն՝ Աբրահամ, կանգնեալ ձեռնամաժ՝ ունկնդիր է լինում Աստուածային հրամանին — «հայեաց ընդ ձերկինս, և թուեա՛ զաստեղ . . . անյն. ապէս եղիցի զաւակ քո» (Տուն 5): Ի միւս կողմն՝ զարձեալ Աբրահամ, նստեալ՝ կատարում է Աստուծոյ միւս մի հրամանն — «Ա՛ռ գու ինձ երինջ երեմեան, եւ քօշ «երեմեան, և խոշ երեմեան, և տատրակ, և «աղաւնի» (Տուն 9):

Յիւսասկալաւան գրաւում է Սաղմոսաւանի վերջնութիւն՝ և նորա անմիջապէս նախորդ՝ երկու էջերն (էջք 542–543), լիովին տպագրուած ծայրէ ի ծայր, զոր ընդօրինակեմ ի ներքոյ՝ որպէս որ տպուած է, այսինքն՝ հաւատարիմ մնալով բուն բառաւ կազմութեանն և նոյն իսկ կետագրութեանն՝ «Փառք անբաժանելի եւ միասնական սբ.

«երրորդութիւն. հաւր եւ որդոյ եւ հոգոյն «սբոյ յաւիտեանս ամէն. կազմեցաւ սբ. «երգարանս դաւթի լա՛ւ եւ յնդիր աւրի. «նակէ գառնեցոյ վարդապետի. ի թվաւ. «կանխ հայոց Ռ. Ժ. Ն., մայիս Ժ. Է., «աւրն ուրբաթ Ժ. Բ. Ժամն. ի հայրապետութիւն. հայոց մեծաց տր. միքէլին եւ «իւր համախոհ եղբարցն եւ փոքր հայոց «տր.: Ոսպատուրին: Ի չորրորդ ամի Սոսոս Երզնկացի Միխայիլեկ եպիսկոպոս. ի մայրաքաղաքն, ի վանատիկ ի հայոց հո. «գետունն: եւ կամակցութիւն. այս քահա. «նայից տր. անանիայն տր. ալէքսանիւն «տր. յովհէսիս սարգիս արեղին տր. ամայ. «տուր ալէքսանու տիացուն պետրոսին խու. «պիտրին, եւ սրգան. եւ ճուվանին. Յիւն. «ցէք ի մաքրապիայ աղաւթն ձեր զաշխա. «տոքս սորայ զսիմէոն ձերն: եւ զթիւթիցի «արգարս եւ զսեւ ըստցիտոններն եւ, ամ. «յիւնէ զձեզ իւր միւսանկամ գաղուստն: «Ամմէնն» (վերջին բառն առանց վերջակե. «սի): Արդ «Ամմէնն» կարելի է որ նշանա. կում է վերջ Յիւսատակարանին, բայց ըստ որում վերջակէտ չունի և ըստ որում մեր լեզուին մէջ «Ամմէնն» նաեւ նշանակում է համայնց կամ բովանդակին, կարելի է որ զիտուեղութիւն կար քանի մի բառ եւս, զոր օրինակ՝ թերեւս թղթերի քանիտու. «թեանց թիւն եւ այլն, տպագրել յաշորդ՝ կամ ամենավերջին՝ էջին վերայ (էջ 544) որ թափուր մնացած է: Այդ ժամանակի նոյն իսկ Արեւմտեան ազգաց տպագրեալ գրեանց մէջ՝ անսովոր երեւոյթ մի չէր, միւսնոյն տպագրութեան օրինակներին մէջ, աստ և անդ, բոլորովին թափուր էջերի հան. «դիպելոյ, և, այդու, ընդհատելով քնարանի շղթան: Դիտելի է, նաեւ, որ Յիւսատակա. «րանին «ըստցիտոններն»*) բառն կերեի թէ աւաղաղումն է մեր ընդոճմեւն բառին:

Լոնդոն

Ս. ՏԵՐ Մ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

(*) «Սեւ ըստցիտոններն» աւելի հաւանական է որ նշանակէ Սեբաստացի. քորը Հայրի բարբառին մէջ Սեբաստացի բառը ծայնաշարումով հեղձեցեալ եղած է: Սեբասցի, Սեւսացի, Սեւսցի, Սիւսացի: Սեւսացիութիւն կրնայ բլլալ աւելի խաթաղակ մեծը Սեւսացիին: Արգարի հետ Սեբաստացիներ լինելն այդ միջոցին աւելի քան հաւանական է, քանի որ զիտեղք ի պատմութենէ թէ Արգար Էռզով մեկնեցաւ Սեբաստիայէ:

Ծ. Խ.

ԵԿԵՂԵՑԱՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԿԵՍԱՐԱՑԻ ՊԱՏՐԻԱՐԲ

ԵՒ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

1636-ին գրուած յիշատակարանի մը մէջ (Թարգմ. Աղբաբ, Բ. էջ 295) կ'ըսուի թէ Գրիգոր Կեսարացիի պատրիարքեան ժամանակն եղել տոյութիւնն էր Մոսկովսկի Ղուծալեցոյ ազգին Բ. տնաւ յտաջ որ բազում են դուքիւն կրեաց ի գոռոզ ի ինկնահաւան Յունաց ազգին. թէ շոյսն մերն Կ. եւ վարդապետն իւր քաջ իմաստութեանն յաղթեաց նոցա:

Այս տողերը ցոյց կու տան թէ Գրգորացիի դարձեալ անկեղծ չէ եղած իր դատաստանին մէջ, ցոյց տալով Կեսարացիին անտարբեր եւ անհոգ, մինչ կը տեսնենք թէ անկաւ ըրած է ինչ որ կարեւոր է, հակառակ հանոթ որ՝ ինչպէս իր հակառակորդն իսկ կը հաստատէ՝ «կարի հնազանդ ծերացոյն» եւ «ցաւազնոց» զինակ մը ունէր (Գրգորացի, էջ 236):

Իր ծերութեան նշան է նաեւ այդ թուականին իր կտակ մը պատրաստած ըլլալը, ինչպէս կը կարգանք Արաբիկի պահուած ձեռագիրի մը յիշատակարանին մէջ. (տե՛ս Սրուանձտեանց, Թարգմ. Աղբաբ Ա. 294):

«Յիշատակ Բարդղղիոս եւ դաստատանազիրս եւ կանոնգիրս Գրիգորի քաջ հոնորի եւ երանիկ տարուանպէսն մերոյ քաջ եւ անշաղթ փիլիսոփայի՝ Եղիսիպոսու եւ որոշեալ ի գործս ցնեւորեան եւ վարդապետ Հայաստանայց եկեղեցոյ, եւ Պատրիարք մայրաքաղաք եւ քաղաքաւորանիս Կոստանդնուպոլսու եւ բնածին Կեսարու քիլին ՌՁԵ (= 1636) պատահեցաւ Էքսիստանց իմաստուր վարդապետի աշակերտ նուիրակ անուն սքր Յովաննէս վարդապետն(*)».

(*) Իսլամտուր Կեսարացիի աշակերտներուն մէջ երկու Յովաննէս կը յիշատակուին (տե՛ս յիշատակարան Հարանգ Վարուց, տպ. 1641, ի Նոր Ջուղա): Առնուելով մէկն հաւանորեն «Ջուղայիցի»ն է որ 1639-ին տպագրութեան արունետը կատարելագործելու համար Եւրոպա զանցած է:

մեր ձեռնարկն յանձնեցանք Գ. Ջ զիրք ի ձեռն Յովաննէս վարդապետին, որ մեզ խոստովանանայր եղել, եւ զմեր մահու կեանքն դա կասարեաց. դորս ձեռնարկն կսալ արւոք. թէ զիրք եւ թէ այլ ապրանք՝ դա բաժանեաց Շահին Չաղապուն ձեռնարկն, եւ Իսկանսար Չաղապուն. Ջ. զիրք Էքսիստանց եւ զայն աստ եւ անդ: Դարձեալ ոչ ոք չունի ի իշխանութիւն զայդ Գ. զիրքի՝ ի դորս ձեռնաց յարջակել, զի իւր աշխատանքն Կ:

Եւ ինչպէս նոյն յիշատակարանն իսկ կը հաստատէ՝ 1636-ին վախճանեցաւ Գրիգոր վրդ. Կեսարացի թի սեփական վիճակ իւր ի Ստանպոլս եւ «քաղեցաւ ի քաղաքն Ղաղաքիս, մերձ ի քաղաքաւորանիս քաղաքն Իստանպոլ» ի դորս եկեղեցոյն արքայն Գրիգորի մեր շուսաւորչին, ՌՁԵ (= 1636) քիլին եւ առեւ Աստուած ի տապանէ արքայս քաղումս սխալեցիս ի հիւանդոյ եւ յախսածիս ի ցաւազարս եւ ի շուսնոսս եւ յանկեացն յախսեցեալս. Ի փառս տեղաբնակ իւրոյ եւ ի պատիւ արքոյ իւրոյ» (Տ. Յալբ. Կ. Կեսարացի):

Գրիգոր Կեսարացիի մարմինը Ղաղաթիոյ եկեղեցին թաղելու համար, վառելի տուէին տոյութիւնն այլազգի որ ոչ բողոքականներ զնեղեալս ի շինարէջս քաղաքին, այլ յանշիւն յայն եւ հետի ի քաղաքն, մեծ ծախք եղած է:

Իր եղբորորդին կ'ըսէ թէ «Շահին Չաղապին քաղեաց ի Ղաղաքիս արհուհական հրամանաւ ի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցոյ դրանն: Եւ վասն քաղեցոյ զԷքսիստան ի Ղաղաքիս եւ այլ ինչ խառն գոր արարեալ Կ., եւ Կառ ի մեկն, Գրիգոր (= 3047) դրչ. եւ վիսկալանայն եղել խառն Գր. եւ Էձ (= 4700) դրչ. եւ այս եղել պատճառ վաճառեցոյ գրեանք եւ այգոյն. գոր քաղումս յարչարանս եւ վիշտ կրեցաք ի քաղանց վասն վախճանին արքայս այլ եկեղեցիսն մեր եւ քաղում վրչի պատճառ շինող ոչ յեկարեւմ ալ բողոքումս յաւուր դաստատանին եւ տակալի անեղ տեսնին Քիլի» (Տ. Յալբ. Կ. Կեսարացի):

Այսպէս կը ծախուին իր գիրքերն ու այն ապին՝ որուն վրայ աշխարհն զովեւ տով խօսած էր Սիմէոն զպիւր Լիւնացի: Իոկ գիրքերուն մէջ մասը Տ. Յակոբ քհ. Կեսարացի կը նուիրէ Կեսարիոյ Ս. Սարգիս եկեղեցիին եւ այդ առթիւ է որ զրի կ'աննէ իր հօրեղբորը Կենսագրութիւնը:

Գծախաւարար Գրիգոր վրդ. Կեսարացիի գերեզմանը, որուն Զաւարթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին դրուիլը կը հաստատէ նաեւ Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան (Սարգիս Կոստանիւ, հրատ. Տօթթ. Վ. Թորգոմէան, Վիեննա. 1913, էջ 74), այսօր անյայտ է:

Փ. Ե.

ԻՐ ԳՐԱԿԱՆ ԱՐԴԻՒՆՔՆԵՐԸ

Գրիգոր Կեսարացի իր ժամանակին զարգացած եկեղեցականներէն էր, գրաւարի հմուտ եւ բանաստեղծ: «Էր վկայեալ յանձնեցունց եւ յոյժ հմուտ աստուածայնոց հին եւ նոր հասկարանաց, նաեւ տեղակ արտաբանաց հանձնարաց» (Յօդ. 4. Կեսարացի) եւ «Բանիքուն եւ սիրող իմաստասիրական հանձնարոյ» (Առաւել Գաւրէթեյէ, էջ 442): Կաշուած է նաեւ «Բայ հոնեոր» եւ «Բայ եւ անյաղթ փիլիսոփայ» (Սրուանձտեանց, Թրքոս Աւլաբ Ա. էջ 294):

Յակոբ քհ. Կեսարացի կը հաստատէ թէ անիկա գրած էր «Միխրարական բան» վասն մանուսն վարդապետին իւրոյ՝ Տէր Մրապիոն Բայ հոնեորին, համեղ եւ զանազան բանիւք:

Գրած է նաեւ երկու Գանձ եւ երկու Տաղ աշուրեանի կարգաւ «զարմանալի եւ խրիկն բանիւք» (Յօդ. 4. Կեսարացի) եւ զրկած է Ամթիւ:

Առնոց պատճեններն են հաւանօրէն Վիեննայի Միխիթարեանց վանքը 1678ին գրուած Յակոբ Թօխաթցիի տաղաշափեալ Սաղմոսարանին վերջը գտնուած երկու հատուածները, մին ողբ եւ միւսը զանձ գրուած՝ 1607ին եւ 1608ին ի Կեսարիա, իր օտարացիին՝ Սրապիոն կաթողիկոսի (Յ 1606 Ապրիլ 26) մահուան առթիւ (տե՛ս Տաշեան Մայր Յօդ. 4, էջ 732):

Հ. Տաշեան կը յարէ թէ «Նամակի ձեւով շատախօսութիւն է անկի, բայց ա-

մէն տեսակ ձեւախաղերով: Եւսի (Թղ. 172բ) կը սկսի նախադասութիւնքն աշուրեանի կարգաւ սկզբնաւորիչ, այսպէս՝ «Այն իմ նրացան, բերան իմ խցեալ, զուխ իմ աղբերս արտաւազ քղիւնցին» հայեր. յետոյ (Թղ. 172բ) ամէն բան՝ «տանքիկեցոյ, բուն զարուշեցայ, գլխակորեցայ եւ նմաներ: Թղ. 174բ ամէն խօսք «նվաճող կը սկսի եւ աշուրեանի կարգաւ, այսպէս՝ «նվ գործակից իմ, զովեկից... ո՛վ դասակից իմ զուստից... ո՛վ եղբարք իմ եղբանից... ո՛վ զինուորակից իմ» հայեր. յետոյ (Թղ. 175ա) նոյն ոճով «նվ ես հայեր, հայեր» — Վերջը կայ ամ ծանօթութիւնը (Թղ. 177բ). «Երեցուր միսիքարական նամակս ի քիլիսիոս Լուսոյ Ռեզ (= 1607) Հոռի անոյ ի Ժ. եւ ըստ Հոռուսիցոցն Եղեկեթր անոյ ի Ժ. յաւուր շարաքու յինկերոյ ժամու ի Բաղան Կեսարիայ, ի դուն արքայն Սարգիս Զօրալարին»:

Նոյն ձեւագիրին մէջ (Թղ. 177բ) կայ «Բանձ առաջին վասն մանուսն ձեւան Գրիգորի կարուղիկախ Ուրեցեցոյ, ողեալ յաշակիւրեհ նոյնի տակ անուր Գրիգոր Կեսարացոյ: Գոյեւիք յաշական, ծայն ողբերգական, երգ դաւանական, ողբա Հայաստան, տուն քորդուական» էւն. սկզբնաւորութեամբ բազմատող տունք՝ «Գրիգորի ե բանս այս», որուն կը կցի (Թղ. 181ա) մաս մը, որ Տրդատ եպս. Պալատին իրեն սեփական է ԺԷ. զորուն մէջ զրչագրուած ձեւագիր ժողովածոյն եւ Տաղարունէն ընդօրինակած է (տե՛ս Հայ Աւագնէր Բ. հատ.):

Ահա այդ տաղը, որուն միայն առաջին մէջ երկու տողերը մէջը կը բերէ Հ. Տաշեան (Մայր Յօդ. 4, էջ 732):

Տ Ա Ղ

Աստուածային հրաւան որ կ'կ Ազամային սեղիս վերկ Առեալ հողոյ 'ւ ի հող դառնկ Արդար հողին առ Տէր գնկ:

Բոլորապէս մարդիկ բնամթ Բաւեալ յերկր փոխին մանուամթ Բայք եւ արդարք նոյն հրաւիրամթ Բառնան յերկր Տեառն կոչմամթ:

Գայ հասանէ նոյն օր արաթ Գրիլսոյն ընտեալ հայկազնոյս քաթ

Գրիգորիսի որ պատրիարհ
Գրիգորաւեան սան լուսածափ:

Իբրախիմ հոգոց եւ ծաղկազարհ
Իսրահայելով բուժեք ըզմարհ
Իստարկացեալ մընաց անգարհ
Իսունայ կրկնի խոցեալ զմեք լեարհ:

Սէ Բերթուլացն այս յայտնի է
Նչն ու եթըն վերջապաս չէ
Նչն ի վերջի փոխի ի է
Ներն այսպէս բազմաց յայտ է:

Ձօրք երկնային գովեմք առ քեզ
Ձրւարքնոց դասք լացեք ըզմեզ
Ձգեցաւ գիտաւար հանաք զբեհեզ
Ձրկեալ հօրէն որ ծընող է մեզ:

Էն որ ընտեաց ըզմա յերկրէ,
Էհար ըզմեզ որպէս կամեն է
Էառ զթալն զըլխոյս մերմէ,
Էթող անտէր գիտեն ի հովէէ:

Ընթերցողաց շաքտ արտասուէ Ը
Ըզմամք ողբալ մեզ արժան է Ը
Ընդ իմ լալոյ ժամանակ է Ը
Ըստ առակին որ հրամայէ Ը:

Թաղծեալ սգով ֆաղաք Ամիթ
Թողեք զուրախութեանդ առիթ
Թախեալ յերկրիդ անցին յակիմն
Թափուր մնաց քո սուրբ գաւիթ:

Ժամանելով նամակիս դուժ
Ժամանակ է ողբալոյ յոյժ
Ժուժկալելոյ զանցի ոք ժուժ
Ժախեալ եղաք վիթօք անբուժ:

Իմաստունք վնն այդ ֆաղաքի
Իմացուցեք զայդ Ուռհայի
Ի ձեռն արիւն որ մեզ ծագի
Իշեալ քախեալ ի խոր գրբի:

Լեզուն արագ զի կայ լրտեալ
Լուսաթալ կերպն այլազունեալ
Լըսող ականցն այլ ոչ լրտեալ
Լալով լացեք ո՛վ սիրեցեալ:

Խրատն յորդոր որպէս ըզուս
Խափանեցաւ նա յոյժ կանուս
Խամբեալ բերանն Աստուածամուս
Խրվեալ տըրբանցլըն մըտաբուս:

Մեր եւ մթօք ալթօք ծաղկամ,
Մայրազունի յիմաստ հասամ
Մասկեր բանիւ զարբոցն առամ
Մով իմաստիւք համաստարամ:

Կըրբեք ծառիւ խըրքնածածուկ
Կարաւ մեկնէր յասուկ յասուկ
Կոծով ասեք վա՛յ մեզ 'ւ եղուկ
Կործանեցաւ սիւն եւ նեցուկ:

Հոգւոյ ֆաղաք Աստուածապաշ
Հեղինեկիս մերոյ ըզմաշ,
Հայաստանեայց շիրաւ մեծ ջաշ
Հըրհուրիւք մեր եղեւ անցաշ:

Ջայնըն լրտեալ բանին հանդերձ
Ջեռք կարկամեալ Աստուածամերձ
Ջորձ ի հոյոյ զմարմինն եներձ
Ջրկեր զանձամբն որպէս զհանդերձ:

Ղեկավար մեր ըզմեզ երող
Ղօղեալ ի ծով որ է ի հող
Ղեկ խորհակեալ նախն վարող
Ղամպար շիրաւ լուսոյն ծագող:

Ճարտար ֆարողն Աստուածահաժ
Ճանեալ զորդիս երող անաժ
Ճոխանալով որդոցն հարձ
Ճեմեալ չար կամեն եկեն զուարձ:

Միջպեհեաց ձայն զուժոյ ֆաղ
Մեծիդ Ամբա Ուրհայու րաղ
Մխիթարեւ ըզմեզ ջանաղ,
Միանգամայն անկարամաղ:

Յոյս մեր հասաւ եղաք լալոյն,
Յորդ արտասօք աչաց հեղոյն,
Յոյժ քըւառեալ արժան ողբոն
Յայնպէս հովէն զմեզ գրկելոն:

Նըսեմնացաւ ծագող լուսոյն
Նստեալ ողբամք որդիս ըզմոյն
Նաւըն բեկաւ ի մեզ ծովուՆ
Նաւորդնն ապեալ յանէ հողմոյն:

Շարժեալ բերանն Աստուածահրաշ
Շըրքանցն բրդիս քան նորահրաշ
Շունչըն զովեալ հոգիահրաշ
Շիշաւ անա մնացաք անցաշ:

Ո՛վ Հայաստան հարա մեծարդի
Ո՛ր է շըբեղ սուրբ փեսայն քի
Ուղի անգարձ զընաց ոչ գի
Ողբայ եւ լաց զայրութիւն քի:

Ջըւեաց ի մենչ մեզ ուսուցի՞՞
Ջունիմք զայլ ոք գիրս քարզմանի՞՞
Ջրկա՛ խըրքին ծառից մեկնի՞՞
Ջը մնաց հանգոյն նորա վրայի՞՞:

Պարբեալզոցն տուն հոյակաղ
Պարիսպն անկաւ եղաւ տագնաղ

Պարծեալ լեզուսն եղևն ի կաՊ
Պատեաց ըզմեզ խաւար եւ սաՊ:

Զահրն ժիշալ յեկեղեցւոջ,
Զահունակ իւր բարձաւ տեղւոջ,
Զուր ցամախաց տեառնն ապւոջ,
Զարդեալ հասաւ բարի բոլորոջ:

Ռաբբոյն մեր կեանքն զվնառն համի,
Ռամից խաւար եղև իսպառի,
Ռեհրն մահու ըզմա համի
Ռամուսս լացից մեծաբարբառի:

Սուզ առ երկիր օգնեալ հիգոյՍ
Սայպես արեւ ամփոփեալ զոյՍ
Սըփոնեցաւ մեզ վերա հոգւոյՍ
Սեւաթորեալ խաւար անլոյՍ:

Վարպեաց վարժիչ սիրով
Վերափոխեալ առ տէր հոգւով
Վընիս մարմնոյն պատեալ հոգւով
Վայ զըրկելոյս հազար լեզուով:

Տանն Աստուծոյ սիւնն հաստՏ
Տապալեցաւ անկաւ ի զաՏ
Տան բնակիչս վասաբախՏ
Տըխրեալ լացցուք անբիւ եւ շաՏ:

Բաբունս ըզմեզ անտես արա՞ր
Բապար եղաք մեզ եւ շիւա՞ր
Բամեալին Ողբամք անմխիթար
Բախ մեր դարձաւ սուգ մահարա՞ր:

Ցամախեցաւ ջուրքն կենաց
Ցաւ մեծապոյն ըզմեզ պատեաց
Ցուպրն բեկաւ առակահեաց
Ցընծուքիւն մեր փոխեալ ի լաճ:

Իեղին եկ իս վասն մահո՞ւ
Իիւղ եւ հիւք տարացեղո՞ւ
Իխտեալ բանիցըս մու առ մո՞ւ
Իիւծեալ Գրիգորս կեսարո՞ւ:

Փուրով կենացն ելից զըզափ
Փառացս եղև տեղս քերական
Փրեղիքն առեալ զծաղիկն անբափ
Փոխի մահուամբ քըլիս այսչափ:

Քանակ Հայոց քըլին համարՔ
Քառից կըրկին հարիւրիւ չափՔ
Քան զայս յաւել երկերիւրեակՔ
Քարին մի պարզ մի եւ յիսնակՔ:

(1606 = ՌՄԵ.)

Ա. ԱԼՊՅՈՅԱՆԻ

(Շարունակելի) (12)

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

«ԶՈՒՆԻՍԻՔԻՆ»

ՏԱՐԵԳԻՐԳ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԱՆՆԵՐԻ ՍԻ
ԱՐՈՒՆՍՏՆՆԵՐՈՒ. Ա. ՏԱՐԻ. 1937:

Խմբագր. Հրամից Քալանտեան, Փարիզ:
(224 մեծադրի էջ):

Ուշագրաւ հրատարակութիւնն մը՝ զոր հարկ է մատնանիլ ընել մեր «գրասէր» և արուեստասէր հասարակութեանն» Զուարթնոցը — անունն մը որ անմիջապէս իմացական որոշ ըզմանակութիւնն մը ու ոգի մը միանգամայն կը թելադրէ մտքին՝ որոնց կ'ըզձաս որ մարմինն տայ հետզհետէ ձեռնարկը — Տարեգիրքի ձեռնարկ վերջնաձեւումն է այն համաձայն պարբերաթերթին որ քանի մը տարի (1929—1931) արտասահման գրեւ նոր գաղթած մեր երիտասարդ գրողներու համակրելի մէկ օտկանը եղաւ:

Գիրքին — որ միշտ ալ հազուադիւս երեւոյթ եղած է մեր մօտ — ու պարբերական մամուլին — որ քիչ անգամ յաջողած է առօրեայով զբաղած օրաթերթէն վեր՝ լուրջ մտադրեալ մակարդակը գտնել —, գիրքին ու պարբերական մամուլին մէջտեղը՝ Տարեգիրքը կ'ուշադրէ մեր իրականութեան մէջ առանձին կարեւորութեամբ դերի մը: Այս բանին զգացումն է որ սիրելի ու տարբարախոս Թէոդիկին տուած օրինակին վրայ ամէն կազանով՝ Տարեգիրքը խայտաբղէտ շարունակը բերէ մեզի: Բայց այդ հրատարակութիւնները, գրեթէ առանց բացառութեան, կը յիշեցնեն տարւոյն նոյն տեսիլն հասնող կազանդ Պապային տոգորակը, ուր խառն ի խառն դիզուած կ'ըլլան ամէն տեսակի խաղալիքներ — ինքզինքն ամբողջ տարին չորս կողմը ինկած կ'ըլլար, անձամբ ու նամակով: Պոլսոյ կամուրջին վրայ աւելն հանդիպածէն «Տարեցոյցիս համար բան մը» — արձակ, քերթուած, ինքնադր, թարգմանածոյ, լուսանկար, երգ, վալս, նամակ — կը խնդրէ իր աղաչական ու անմահական ժպտող երեսին: Ի դուր կը ջանար յետոյ, գէթ դուրսէն, վեր ի վերոյ դաստորոմ մը գնելու իր ձեռք բերած այդ անանուն թղթակոյտին մէջ: Արդիւնքը գիտե՞ք: — Տարեգիրքը մեր մէջ, մնացած է, հազուադիւս բացառութեամբ, Թէոդիկին անոր տուած տիպարին հաւատարիմ՝ գրա-

կանոններն—կազանդ—Պապայի մը տոպրա—
կը, կազանդի օրերուն թղթատիրի:

Ինչ որ առաջին անգամ կը գրաւէ մեր
ուշադրութիւնը Զուարթնոց Տարեգրքին
մէջ՝ դաստաւորուած, կանխաւ ու ըստ բա—
ւականի լաւ յղացուած ծրագրով գործ մը
ըլլալու հանգամանքն է: Այդ լալ՝ անմի-
ջապէս հետք կը բերէ իմացական լուրջ ձեռ-
նարկի այն տպաւորութիւնը, որ կը ստա-
նանք անկէ: Բաժանումներուն և անոնց մէջ
տեղ գտնող նիւթերուն և անուններուն վրայ
առաջին ակնարկ մը արթակաւոր գործի մը
առջև կը դնէ ընթերցողը: Հրանդ Բալուեան
գիտացած է իր ծրագրին մէջ Գրականութեան
ըով լայն տեղ մը բանալ առ հասարակ դե-
ղապատական հարցերու ու նաև միւս Ար-
ուեստներուն՝ Ճարտարագիտութեան, Քան-
դակագործութեան ու Նկարչութեան, Պար-
արուեստի, Նրաժշտութեան, Երև. ասոնք
աւանելով մեր մօտ քիչ ծանօթ՝ իրենց մարդ-
կային խոր ստեղծագործութեան հանգա-
մանքին մէջ: Այս բաղրով՝ նոր բաց լուրջ
ու բազմակողմանի և մասաւորականութեան
(intellectualité) այն մակարդակը ու մթնո-
ւորաբ՝ սրուն կը հասցնէ և որով կը սնու-
ցանէ Զուարթնոց իր ընթերցողը: Վեր-
ջապէս, նիւթերուն ու աշխատակիցներուն
մէջ բերուած ընտրութիւնը ու մինչև գոր-
ծին պատկերազարդումը ու տպագրական
ներկայացումը արդիական և արդէն կարե-
ւոր չափով մը զարգացած ու նորացած ճա-
շակ մը կը յայտնարեն խմբագրին մօտ
որ ուրախութիւն կը պատճառէ և իրապէս
չնորհաւորելի կ'ընծայէ զինքը: Եւ երբ
կը խորհիս մանաւանդ այն նիւթական ու
բարդյալական ամենադժին պայմաններուն ու
րոնց մէջ իրագործուած է այս ձեռնարկը,
սրտատուջ բանով մըն ալ կը դպի ան ի վեր-
ջոյ Հայոց ստիպի . . . :

Զուարթնոցի գրականութեան նուիրուած
բաժնին մէջ կ'արժէ վեր հանել Վ. Մալոյ-
եանի Հայը և Հրաչ Ջաղգարեանի Անհա-
ւել Ուստիդասուած գրական խորհրդածու-
թիւնները որոնք Հայ Հոգեկանութեան թա-
փանցման գնահատելի ճիգեր յայտ կը բե-
րեն. բան մը՝ որ է՝ արժէքաւոր գիծը կը
կանգնէ Կ. Ջարեանի մշակած գրականու-
թեան, Նմանօրինակ ձգտում մը է. Այվազ-
եանի բանաստեղծութեան մէջ: Ուրիշ մա-
կարդակի մը վրայ նշանակելի են գարձեալ
Վահէ Վահեանի քերականութիւնը և Ջ. Մ.
Որբունիի Պակերը մակագրուած կտորը:
Այս բաժնին մէջ՝ Պոյսէն՝ անոր Վոսիփո-

ափնէայ բլուրներուն անպատում քաղցրու-
թիւնէն կարծես յաւեթական նորէն ու նո-
րէն թարմացող, բայց ուսմանթիվով չունչ մը
կուգայ Ե. Սիմքէշեանի, Թ. Ագատեանի,
Արեգ Տիրազանի, Արամայիս Սրապեանի
բանաստեղծութիւններով:

Գրական ուսումնասիրութիւններէն՝ Օ-
չականինը, Բալուեանինը և Գ. Մխիթար-
եանէն մէջբերում մը գրական այժմէակա-
նութեան դիմին վրայ կը բերեն վերստին
Տ. Ջրաքեանի դէմքը և գործը՝ որմէ հա-
տուածներով՝ Միքէլ Անճէլիոյ յուզիչ մէկ
որմանկարին հետ, բացուած էր որովհետեւ
Տարեգրքը: Ու այդ որքան լաւ. արդհետեւ
գեռ հեռու ենք իր ճշմարիտ արժէքին մէջ
տեսնելէ հանճարեղ այն միտքը որուն տեղը
ճշգիւլի գեռ կը մնայ մեր՝ թէ համաշխար-
հային գրականութեան մէջ: Հոս նաև շա-
հեկան ուսումնասիրութիւն մը Փլը Վալէ-
ռիի քերթողութեան վրայ ընդհանրապէս և
ծածակայեաց գերեզմանատունին՝ վրայ
մասնաւորապէս՝ Ե. Նարդուէնիէն, ինչպէս
թարգմանութիւնը նոյն քերթումովն որ սա-
կայն հասկցուելու և մանաւանդ ճաշակուե-
լու համար դարձեալ ետ՝ իր բնագրին կը
զրկէ մեզ յաճախ. Ժամանակին՝ ընդհակա-
ռակը բնագիրը հասկնալու համար թարգմա-
նութեան կը զիմէին ընթերցողները, մեր մէջ:

Տարեգրքին Բ. մասը հարուստ է գե-
ղապատական խնդիրներու և զանազան ար-
ուեստներու մասին ուսումնասիրութիւննե-
րով կամ խորհրդածութիւններով. Բալու-
եան հոս կուտայ «Հայկական ճարտարա-
պետութեան և Թորոս Թորամանեանի գոր-
ծին» մասին խիտ բայց յստակ exposé մը
որ պիտի շահէր քիչ մը աւելի համադրու-
թիւն բերելով: Կուտայ նաև «Մեքենան
արուեստի մէջ» վերնագրով փորձ մը ուր
անշուշտ հետաքրքրական իրողութիւններ
շատ կան յիշատակուած. բայց սըր ըստ
մեզ, անոնք քիչ անգամ մեկնուած են ի-
րենց բուն նշանակութեանը մէջ:

Տարեգրքին Գ. մասը համատեսական
և արագ պատկեր մը կը բերէ Հայաստանի
և Սփիւռքի մէջ Հայ մշակութիւններէ պի-
ճակին, նոր գիրքերու, միջնադարին գրա-
կան շարժումին, անհետացող դէմքերու
և այլնի մասին: Շահեկան թէ է՝ բայց ի հարկէ
ստիպալ յաճախ հարեանցի նօթերով:

Այսպէս, կարելի է ըսել թէ Զուարթ-
նոցը իրական պակաս մը կուգայ լրացնել

Հայ Սփիւռքի իմացական կեանքին մէջ՝ Փափաքելի էր Որ անոր ինամուած գործի պատկերը Հաղարտուէր տեղ տեղ սպրդող տպագրական և քերականական սխալներով. Որ աւելի ոյժ գտնէր անոր մէջ՝ բուն ստեղծագործական առաջին բաժինը՝ մանաւանդ տեղ տալով խորացնող խորհուրդի և կառուցանող մտածման գրականութեան մէջ. Որ կարելի ըլլար քրոնիկի բաժինը օժտել՝ գրականութեան հետ միւս արուեստներուն մէջ ևս տարւոյն կամ գէթ որոշ շըրջանի մը ընդհանուր Հարժուժը պատկերացնող՝ համադրական տեսութիւններով. Բայց դիւրին է ըսելը անշուշտ. Պիտի մաղթին մանաւանդ Առաւորնոց խորագրին՝ որ մինակը, այն պայմաններուն մէջ որ յիշեցի, առաջ կը տանի այս ձեռնարկը, քաջաւերութիւնը ու գնահատան քը հանրութեան:

Մ. — Շ.

Ս. ՅԱՎՈՐԻ ՆԵՐՍԵՆ

ԱՄՍՈՐԵԱՅ ՆԵՐՔԻՆԻ ԼՈՒՐԵՐ

Անցիկը Յուլիոս ամառան ընթացքին, Ս. Աթոռոյն Յնարէն Ժողովը ութ, իսկ ետքն. Պիւրպոյն Առանը իմ ահագն նիստ ունեցաւ:

● Ել. 1 Յուլիոս. — Ամերիկեան Փոխ-Հիւպատոս և Նիյր իսթի նախկին ներկայացուցիչ Ի Պաղեստին՝ Մր. Պէլէֆօրտ արձանագրով Ամերիկա մեկնելուն առթիւ այցելեց Ս. Պատրիարք Հօր:

● Ուր. 2 Յուլիոս. — Մր. Պետրօք, Երուսաղէմի նոր օգն. կառավարիչը իր առաջին այցելութիւնը ըրաւ այսօր Ս. Պատրիարք Հօր:

● Եր. 3 Յուլիոս. — Տ. Յուսիկ Վրդ. մեկնեցաւ շաշմա, Վիտաւորի լուսմայրի հանգանակութեան համար: — Եյն ի վերապէնի տօնը կատարուեցաւ Մայր Տաճարի մէջ, ըստ սովորութեան:

● Կիր. 4 Յուլիոս. — Տօն Կոնօպիկինի հանդիսաւթեան պատշաճօրէն կատարուեցաւ Մայր Տաճարին մէջ: — Ս. Պատրիարքը խօսեցաւ օրուան քարոզը, նոյն տօնի հաղորդելով Վիտաւորի լուսմայրի հանգանակութեան մասին եւ զամ տնորինութիւնը Յաւարա Ս. Պատրիարքի կատարուեցաւ Հայրապետական մայրկոնք:

— Ս. Պատրիարք Հայրը, ընդերպէս խոսեցաւ Տ. Զգոն և Տ. Պապ Վարդապետներու, այսօր Յուսիկ գնաց, նախագահելու համար տեղւոյն Ազգ. Վարժարանի տարեկան մրցանակաբաշխութեան հանգիսին:

● Պշ. 6 Յուլիոս. — Ս. Պատրիարքը վերադարձ

ձաւ Յուսիկէ երեկոյն առաջ, և նախագահեց Տնօրէն Ժողովոյ նիստին:

● Դշ. 7 Յուլիոս. — Տ. Յուսիկ Վրդ. դարձաւ ՀայՓայէլ: — Այսօր ասորագրուեցաւ Յուսիկի Ազգ. Վարժարանի շինութեան պայմանագիրը յանձնառու Պ. Գաղանեկանի հետ:

● Կիր. 11 Յուլիոս. — Ս. Պատրիարքը մատուցուեցաւ Ս. Յարութեան մեր վերնայարկ մատուան մէջ. քարոզեց Տ. Տիրան Վրդ., երեկուան Մեծին Ներսէսի տօնին պատշաճեցնելով օրուան ձաշու աւետարանին թիւղագրած մտածուժը:

● Բշ. 12 Յուլիոս. — Ժառանգաւորաց Վարժարանի և Ընծայարանի տարեկան ընտրութիւնք այսօր սկսան: Ս. Պատրիարքը և Միաբանութիւնը թափօրով գացին Վարժարան. ձեմարանի մեծ սրահին մէջ կրօնախառն արարողութիւն ըր կատարուեցաւ ըստ սովորութեան:

— Ամբողջ եօթնեակը անցաւ ընտրութեանց կատարումով. Ս. Պատրիարք Հայրը՝ ախափան, միւս Սրբազան Հայրերը և Միաբանութեան ուսուցիչ և գլխաւորական անդամները միշտ ներկայ գտնուեցան Ընծայարանի, այսինքն Սրբաւազաց բոլոր ընտրութիւնները կատարուեցան գրաւոր. Ժառանգաւորաց նախապատրաստական, Ա. և Գ. դասարաններուն՝ գրաւոր և բերանացի. Ս. Պատրիարք Հայրը ինք անձամբ վարեց գրեթէ բոլոր ընտրութիւնները, և հետևեցաւ բոլոր դասարաններուն, կէսօրէ առաջ և վերջի ժամերուն:

● Եր. 17 Յուլիոս. — Գիւտ նշխարացի տօնը Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ շքեղ հանդիսաւորութեամբ: Ս. Պատրիարքը մատուցուեցաւ Ս. Մակարայ մատարան մէջ, ուր թաղուած կայ մատուները Ս. Լուսանորչին:

● Կիր. 18 Յուլիոս. — Ս. Պատրիարքը մատուցուեցաւ ի Ս. Փրկիչ. Տ. Զգոն Վրդ., անդգաւ դարձութեամբ երէկի տօնին, քարոզեց Սրբոց յիշատակին և անոնց մասանց եղած յարգութեան մասին, զայն ներկայացնելով ի խորհուրդս օրաց իւրոց փառաւորացի Աստուծոյ միայն ընծայուած պաշտելութիւն: — Ս. Պատրիարքին վերջը՝ ամբողջ Միաբանութեամբ հոգեհանգիստ կատարուեցաւ հանգ. Տ. Համաս զասպ Վրդ. ի հոգաւորտին վրայ:

● Բշ. 19 Յուլիոս. — Այսօր սկսուեցան Սրբոց Թարգմանչաց Վարժարանի ընտրութիւնները. ուրոնց, նոյնպէս, միշտ ներկայ գտնուեցան Ս. Պատրիարք Հայրը և Միաբանք:

● Դշ. 21 Յուլիոս. — Ժառանգաւորաց և Ընծայարանի ընտրութիւնք այսօր վերացան: — Մերեկոյն, Մայր Տաճարի մէջ, կատարուեցաւ մեծահանգիստ նախատօնակ Ս. Թարգմանչաց:

● Եր. 22 Յուլիոս. — Սրբոց Թարգմանչացն մերոց Սահակին Մեհրովայդ տօնին առթիւ հանդիսաւոր Ս. Պատրիարք մատուցուեցաւ Մայր Տաճարին մէջ. Ուսուցիչ Տ. Սերովիք Վրդ. քարոզեց, զանազանելով երկու անմահներուն կատարած մեծ գործին արժէքը՝ հոգեւոր և ազգային տեսակէտով, և բացատրելով Աստուածա-

շունչի թարգմանության նշանակությունը հայկական կենսաբանության մեջ:

● Եր. 24 Յուլիս. — Նիւ Եօթընէ երկու ամե-րկայի բառացի լուծումներ, որոնց մէկուն մարտնա-բանի հազար սահուն հիւրերէն հինգ հարիւրը հայ եւ եղբոր, այդպէս Ս. Պատրիարք Նոր, և գո-հաւանքի տեղեկութիւններն ստիւն հայ աշխիւ-նեւ իմացական և բարոյական յատկութեանց մասին: Ս. Պատրիարք Նորը յայտնեց իր քրո-տագին հրեւոսները այդ մասին, և իր հայրական օրհնութեան ողջոյնները խնդրեց որ հաղորդեն ամէնուն:

● Կր. 25 Յուլիս. — Գիտն ափոյի առթիւ Ս. Պատրիարքը մատուցեցաւ ի Գեթեմանի, Ս. Կուսի շիրմին վրայ, որ Ս. Պատրիարք Նորը քարոզեց ըստ առիթն պատշաճ:

— Գիտնեւան սկիզբը, Ս. Ամուսայ Կիւրպէնի-եան Մատենադարանի մէջ սրահին մէջ տեղի ունեցաւ Սրբոյ Թարգմանեաց յիշատակին նուիր-աւած զգոյցական ներքին հանդէս մը, նախա-գահութեան Ս. Պատրիարք Նոր, և ներկայա-թեանը բոլոր Միաբանութեան Բանախօսներն, Տ. Նորայր Վրդ., Անթիւրիսի Դպրոցի Տնօրէնը, և Տ. Տիրակ Վրդ., Ժառանգաւորաց և Բնծայա-րանի նախորդ Տնօրէնը — Առաջինը խօսեցաւ Աստուածաշունչի թարգմանութեան մէջ աշխա-տանքին ցո՛ւտանութիւններուն վրայ, որոնց ա-կան կրչին յաղիմ Ս. Թարգմանեացիները — Եր-կորդին նիւն էր. ի՞նչ պիտի ըլլային՝ եթէ ա-նանք չլլային. ի՞նչ եղանք՝ առեցի ինքեւս. ի՞նչ պարտեց ինչեւս առեց եղած ինչեւս հա-մար: Խօսեցաւ օգիտեցաւ համոզեցաւ — ի վեր-ջոյ Ս. Պատրիարք Նորը արտասանեց փափկան խօսքը:

● Բշ. 26 Յուլիս. — Կէսօրէ վերջ, Ժառան-գաւորաց Վարժարանի մէջ հաղորդակին վրայ տեղի ունեցաւ մարմնամարզական կրթութեան խնդրէք, ի ներկայութեան Ս. Պատրիարք Նոր և Միաբանութեան — Ժառանգաւորաց նա-խապաշարատանակ, Ա. և Գ. Պատրիարքի աշա-կերտները կատարեցին այս կարգի կրթութեան-ընթացքը զատկան մեծեր, ուշադրաւ յաշ-տեղութեան, և ըստ այդմ մրցանակ մետաղներն ստանալով Ս. Պատրիարք Նոր, Մեթոդ և Ալաւ-նունի և Տնօրէն և ուսուցիչ Նախնաւոր մեծեր-րէն Այս առթիւ մասնաւոր գահունակութեան արժանացաւ նաև Տիրացու Արմենակ Սրկ. Ոս-կերեան, ամբողջ տարուան ինծպագին իր կրտ-սեր եղբայրներուն մասին ցոյց տուած հաջա-ծութեան համար, իբրև առեց մարմնամարզի կրթիչ:

● Դշ. 28 Յուլիս. — Կէս օրէ վերջ, Ժառան-գաւորաց Վարժարանի մէջ սրահին մէջ, Ս. Պա-տրիարք Նոր նախագահութեան և ի ներկայա-թեան րոմանիս միաբանութեան, աղիք ունե-ցաւ Ժառանգաւորաց տարեկան մրցանակաբաշ-խօսութեան հանդէսը:

Երկու մասէ կը բաղկանար առ տեսնաւ-նական մրցանք և մրցանակներու բաշխում: Առաջինին մասնակցեցան Ժիբայր և Ամէն տար-

կաւագներ. իրենց նիւն էր Բազալի ծանօթ բանագիտը, Վճարտիւ բարոյականը կը հեղե-բարոյագիտութեանը. իւրաքանչիւրը խօսեցաւ մէյմէկ քառորդ ժամ, իրենց յատուկ թանու-ղութեան և կերպով ընդլայնելով զայն՝ իրա-պէս գահացեցիք առաջնանով, և Քննիչ Մարի-նէն արժանացաւ հաւասար զոյնատի: Երկոր-դին մասնակցեցան Գ. Պատրիարքի աշակերտե-րէն Ալաւ, Նախագահ և Անդրանիկ. իրենց նիւն էր. Վիսթի, Գրահան և հասարակական տեսակէտներէ դիտուած, երբեք ալ խօսեցան մէյմէկ քառորդ ժամ, վերածուել, զատու-թեան և արտայայտուել ահեղեկ կարողութեան-ներ ի յայտ բերելով: Ամէնուս ապաւորութեանը այն եղաւ թէ մեծանուն վարժապետին հաջոր-ածեակը կարելի լիար չլլայ որ տեղի տառեղ աւելի վայելուչ կերպով: Ըստ Քննիչներու գա-ստումին, արժանացան Անդրանիկ՝ Ա., Ալաւ՝ Բ. և Նախագահ՝ Գ. առիճանի զնախաւորութեան — Յետոյ, նախապատրաստականի և Ա. զառա-րանի տաներէն ուսմը մասնակցեցան արտա-սանութեան, Երաժշտութեան և շարագրու-թեան մրցանքի, և յաշտութեան ցոյց տալով աւելի կամ նուազ առաջնանով:

Հանդէսին երկրորդ մասին միջոցին, Արմե-նակ տարեկան մարտիչ ուսանողութեան կողմէ կարգեց Ս. Պատրիարք Նոր ուղղուած արտաքին ուղեք մը օրդիական երախտագիտութեան, և շնորհակալութեան առ վանական իշխանութեան, տեսչութեան և ուսանողներին: Յետոյ Ժառ. Վար-ժարանի և Ընդհարանի Տնօրէն Տ. Նիկիթ Վրդ. Տէրտերեան կարգեց տարեկան Տեղեկագիրը, Վարժարանի յարկէն ներս կատարուած հոգեւոր, առումնական, կենցաղական և կարգապահա-կան աշխատանքներու և ստացուած արդիւնք-ներու մասին զատաւորուած ծանօթութիւննե-րով, և ընդհանուր գահունակութեան ի՞նչ ու-սուցչաց և ի՞նչ աւսանողաց նկատմամբ: Տեղե-կագիրն ընթերցումէն վերջ Ս. Պատրիարքն առ-մար բաշխեց ամէն զատարանի մէջ՝ աշխատա-թեան և վարուց տեսակէտով առաջին և եր-կորդ հանդիսացած աշակերտներուն մրցանակ-ները, մէյմէկ գիրք՝ օտար կամ հայ լեզուաւ:

Ամենէն վերջ Ն. Ամենապատուութիւնը ինքը խօսեցաւ, ամբողջ տարուան, ջննութեանց եւ այս հանդէսին ապահովութիւններով համեմելով իր խօսքերը. գահունակութեան յայտնելով ա-շակերտաց՝ իրենց աշխատաւորութեան, և շնոր-հակալութիւն, հասնողաց և պաշտօնէից, իրենց պարտաճանաչութեան համար. ի վերջոյ մասնա-ւորեց իր խօսքը տեսչէ Տ. Նիկիթ Վրդ. Տէր-տերեանի կարգ ժամանակի մէջ յայտնաբերած շնորհիւ պաշտանակաւորութեան, և իր օգնակա-նին՝ Արմենակ Արեղայի. նոյնպէս իր բարե-խիղկ աշխատաւորութեան համար, և օգնիչնե-րով Հաստատութեան նախաւոր և նախնաւոր մարաւանդներու յիշատակը, Աստուծոյ օրհնու-թիւնը հայեց ամէնուս վրայ:

● Եշ. 29 Յուլիս. — Ս. Պատրիարք Նորը, Ըն-կերակցութեան Տ. Գեորգ Վրդ. և Տ. Ոսկի

Արեղայի. Եգիպտական Հելպոստոսարանը գնաց ի շնորհաւորութիւն Ն. Վ. Ֆարուք թագաւորին Գահակալութեան. միւշնոյն ասին, այդ երջանիկ առթիւ, շնորհաւորական հեռագիր ուղղեց Ն. Վեմաթեան ի Գահիրէ:

● Շր. 31 Յուլիս. — Երուսաղէմի Անկիլճան Եպիսկոպոսը ընկերակցութեամբ Օքսֆորդի Վէլք-լիֆ Հոմ Կոլեյանոյի Տիւնչի՜ն՝ J. R. F. Taylor-ի այցելեց Ս. Պատրիարքին:

ԼՈՒՐԵՐ

ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՀԱՅՈՒԹԵՆԷՆ

Հոգեւոր Հովիւ Տ. Ասողիկ Վրդ. Զա-սիկը Խարպին անցնելէ վերջ, Բան եւ հինգ օրուան ընթացքին հովուական այցելութիւն տուած է յաշորգաբար Շամշուն կամ Յիւնիկն, Մանչուրիոյ այժմու մարաֆալար, որ ունի 250000 բնակիչ, Տայիկն, կամ ռուսական հին անունով՝ Տայիկն, այժմ նաբոնական Բալաֆ մը, 445000 բնակչութեամբ, Երկա-բուղով 14 ժամ հեռու Խարպիկէն, ազատ նաւանգիտ Քեչեքլիի ծոցին վրայ. Թիւնիկն, նաւարկութեամբ 20 ժամ հեռու վերինէն. ունի երկու միլիոն բնակիչ. տաս արդիա-կանացած, Եւրոպական զանազան գոնէ-սիւններու բաժնուած ըլլալուն համար. Մուլ-սէն, Մանչուրիոյ հին մայրաքաղաքը. 483000 բնակչութեամբ:

Ս. Պատարագ մասուցած է առաջին Բա-ղափին մէջ երկիցս, երկրորդին եւ երրորդին մէջ մէկ մէկ անգամներ. վերջինքին մէջ կա-տարած է միայն մկրտութիւն մը եւ պապ մը, Ամէն տեղ Բարգաձմ է, եւ կարգացած՝ Ս. Պատրիարք Հօր կողմէ ղրկուած Ս. Տեղեաց ողջոյնի եւ օրհնութեան կոնգակը: Դպիւրի չգոյութեան պատճառաւ, հարկադրուած է ամէն տեղ, բացի Խարպիկէն, օր առաջ եւ-գեցողութեան վարժարաններ կատարել տալ, ինչ որ ամէնքն ալ սիրով ըրած են հին ա-նոյր յիշատակներու զարթունով: Ամէն տեղ օրհնել տուած են իրենց տունն ու կալիք, եւ ննջեցեալներու հողալիցքները, որոնք ռու-սաց գերեզմանատները կը գտնուին: Հա-յերը ամէն տեղ ռուսաց մօտ կը բաղեն իրենց մեռեալները, տեղ գնելով: Աւելորդ է ըսել, բայց Խարպիկէն, ոչ մէկ տեղ կայ եկեղեցի,

այնքան փոքրաբաւ եւ ամէն տեղ, որ չեն կրնար ունենալ. բայց հակառակ իրենց չա-փազանց փոքր քիւլին, անոնք ամէն տեղ կը նանչնան զիրար, եւ կը հետաքրքրուին իրար-մով: Քիչ տաս կը ստանան Ամերիկայէն, եւ-րոպայէն եւ Նիկիաստէն հայ բերթեր: Դի-սելի է նաեւ որ ընդհանրապէս ընտանիքի տէր են, ունին, զաւակներ, որոնք, հարկա-դրուած, օտար դպրոցներ կը յաճախեն. քեւեւ, աշուճ՝ բան, անոնց մէջ պակաս չեն փոքր ի տաք հայախօսներ, ինչ որ կը նշանակէ քէ իրենց ընտանեկան խօսքը դեռ մայրենի լեզուով կը կատարեն: Ամենամեծ մասամբ, բացի Թիւնիկէն, ռուսաբայեր են. բայց բուրբիային գաղաձներն ալ, վաղուց Ռուսիա գաղած ըլլալով, միշտ ռուսախոյն-րէն կը խօսին: Դրեք ամէն տեղ էջ բացա-ռութեամբ, հացեղեցի եւ Բաղրաւանեաց վա-նաւով կը զբաղին հայերը, բայց կը տարին իրենց պարտաք պատասով եւ հանգիստ են:

Շամշունի մէջ, ուր հազիւ 45 հայեր կան, ամենէն երեւելին ու սիրուածն է Իվան Ա-ւեսիսեան:

Թայիլիկ մէջ կան միայն 33 հայեր, ու-րոնց զիտաւորն է Վահան Դարայեան, եւ բժիշկ Գարեգին Գեորգեան, Դոմանկեցի: Թիւնիկն հայոց քիւլն է 44. այստեղ բաւա-կան կարեւոր դիրք ունին Տանկաստանէն գա-ցող հայերը: Այստեղ է Դարակեօզաններու մեծ գորգագործարանը, ուր տուրջ 2000 հոգիք կ'աշխատին. գործասան վերահետույն է Յա-կոբ Տանկազեան, իսկ օլմակներ՝ Թեոդիկի որդին Վահագն. այստեղ են Գառնիկ Հիւ-սիսեան՝ Շապին զարանիսարցի, Օգոսին Կոստանդեան՝ Պոլսեցի, Հայկ Մարգարեան՝ Ռումանիայի, Լեւոն Էլմեկեան՝ Կեսարացի, ամենքն ալ յարգուած եւ սիրուած քէ՝ ազ-գայիններէն եւ քէ՝ օտարներէն:

Դալով Խարպիկն, որուն մասին կանխաւ եւս գրեցինք, կան 200 հայեր, որոնք ունին Ս. Դրիգոր Ռուսաւորիչ անուն եկեղեցի մը. կից է ազգապատկան տան մը չորս փոքր տե-նակներով եւ երկու սրահներով: Այս յա-րկին մէջ է հոգեւոր պատշոնեային բնակա-րանը, Երեսասարդաց զրկալը, Տիկնանց Մի-ուրեան ժողովատեղին: Դպրոց չունին, բայց ի մօտը պիտի ունենան հայերէն գիշերային ընթացք մը երեսասարդներուն համար:

(Միացեալն յաշորով)